

54 25

54425

303

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDINENSIS

SECTIO HISTORICA

1959

JUL 12

TÖRTÉNELEM

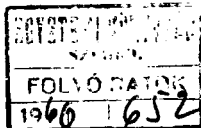
ИСТОРИЯ

HISTOIRE

V.

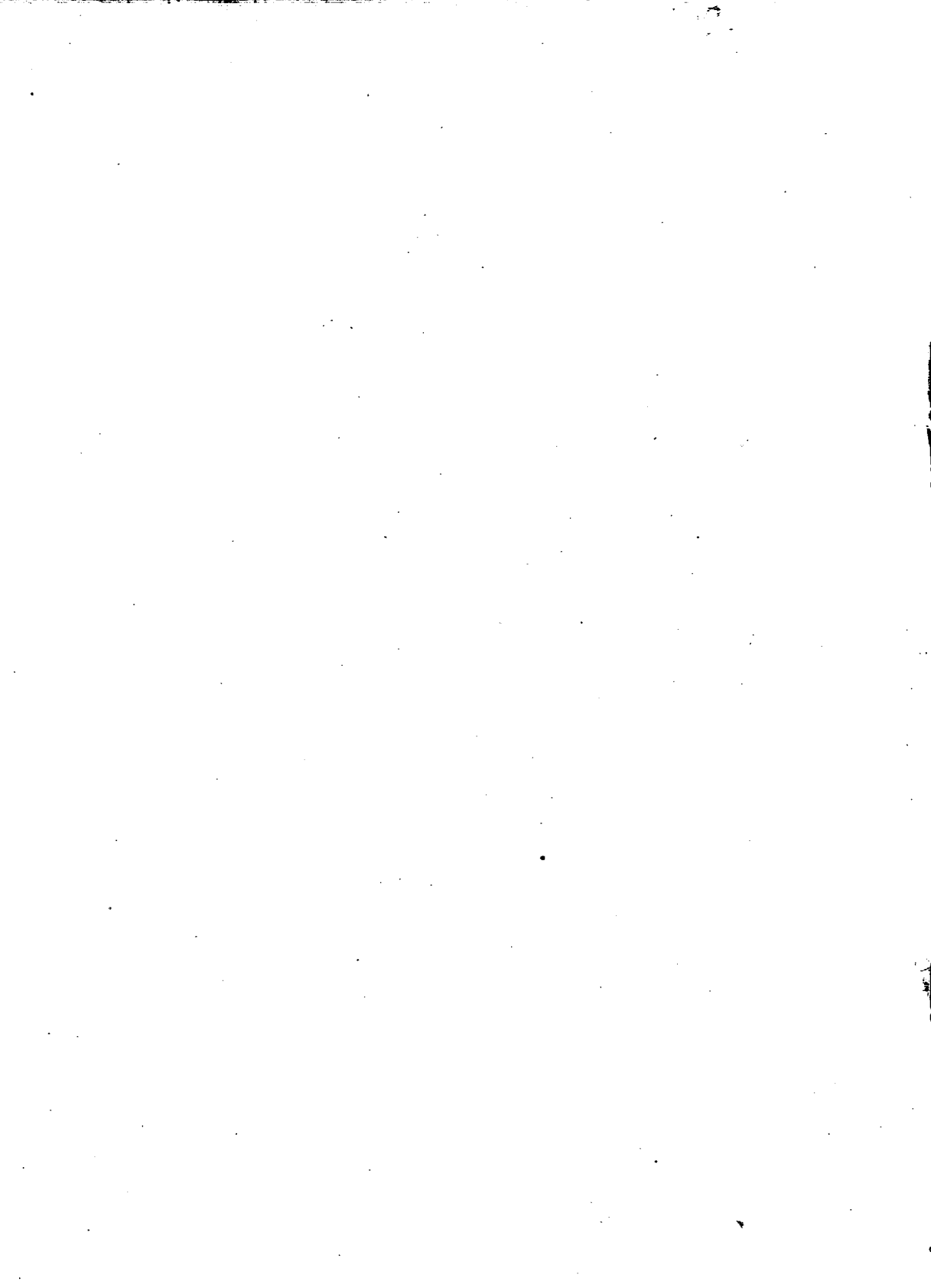
STUDIA MEDIAEVALIA HISTORIAE UNIVERSALIS

I.

SZEGED

1959

54425

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDINENSIS

SECTIO HISTÓRICA

1959

Wittman Tibor

Az osztrák Habsburg-hatalom
válságos éveinek történetéhez
(1606-1618)

SZEGED

1959

STUDIA MEDIAEVALIA HISTORIAE UNIVERSALIS

1.

SZERKESZTI:

WITTMAN TIBOR

A kiadásért felelős a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Dékánja

A kézirat nyomdába érkezett: 1959. — Megjelenés: 1959. — Példányszám: 550

1960

Terjedelem: 4 (A/5) iv

Készült: linó szedéssel, íves magasnyomással, az MNOSZ 5601-54 és az MNOSZ 5602-50 A szabványok szerint.

Szegedi Nyomda Vállalat 59-3356

BEVEZETÉS

Vannak egyes történeti kérdések, melyeket noha igyekeztek adatszerezésekkel jól megvilágítani, és bizonyos koncepciókat is igyekeztek érvényesíteni tárgyalásuknál, mégsem bontakozott ki a megnyugtató és egységes kép. Ilyen a Habsburg-hatalom XVII. század eleji „válságának” problémája is, melyet annyiszor érintettek és foglaltak össze osztrák, cseh, magyar és más történészek. A következőkben az egyébként jól ismert események legfőbb társadalmi hátterét kívánjuk érthetőbbé tenni és — vállalva egyes állításaink hipotézis-sorsát — azt az összefüggést szeretnénk nagy vonásokban megvázolni, mely a Habsburg-centralizáció útja és a középkelet-európai agrárfejlődés és parasztmozgalmak között fennállott a harmincéves háborút megelőző esztendőkből. Vizsgálódásaink középpontjában az 1607—1608-as hajdúfelkelés következményei állanak.

Kiindulópontunk az, hogy az osztrák Habsburgok államrendszere, az örökös tartományok és a két koronaország, Csehország (kapcsolt tartományaival) és Magyarország azért váltak a harmincéves háború kibontakozásának kezdeti állomásává és végig az egyik legforróbb tűzhelyévé, mert gazdasági-társadalmi fejlődésük kritikus pontján óriási gyűanyagok halmozódtak fel politikai életükben. E probléma szorosan kapcsolódik azokhoz a megállapításokhoz, melyeket előző tanulmányainkban a harmincéves háború keletkezéséről és jellegéről kifejtettünk. Ezekben a kérdéses háború két fő társadalmi-gazdasági gyökerét egyrészt a kapitalizmus XVI. századi nyugat-európai első lépéseiben, másrészt a közép-kelet-európai agrárfejlődés „második jobbagyság” fogalmával jelzett irányában mint együttesen ható tényezőkben határoztuk meg. Európa e fejlődési területei az átmenet nehézségeivel küzdöttek.

Az első győztes polgári forradalom, a németalföldi szabadságharc és ennek újszülötte, a független Egyesült Tartományok burzsoá köztársasága megtörte a kontinens eddigi egységesen feudális politikai rendszerét, és érezhetően járult hozzá a hatalmi ellentétek kiegyezéséhez, a Kelet-Európa felé irányuló kereskedelmével pedig mintegy jelképezte azt a fejlődésbeli különbséget, mely Európa két része között ekkor már nagymértékben felfokozódott. Egységes európai „gazdasági krízisről” ugyan nem beszélhetünk a manufaktúra-korszak kezdetén, a kapitalizmus fejlődésének e korai szakaszán, de ennek a fejlődési folyamatnak bonyolult áttételei mindkét területen politikai krízist idéztek elő. A nyugat-európai, keleti és a másutt is (Földközi tenger, Balti

tenger) kialakuló konfliktus-gócok más és más természetűek voltak, de egyrészt mind az átmenet nehézségeivel függtek össze és végső soron a jelzett közösen ható gazdasági erőktől (világpiac hirtelen kiszélesedésének következményei) határozódtak meg, másrészt egy érzékelhetően közös pontban találkoztak: Németország és a Habsburgok egész Európát átfogó problémáiban. Az összes szálak itt keresztezték egymást és ha a harmincéves háború az első igazán összeurópai háború lett is, nem pedig egyszerű „német háború”, ahogyan sokan, főleg a német történészek értelmezték, mégsem vitatható el a német ügyek döntő jelentősége. Ezekről pedig, a XVI. század közepétől kezdve, nem volt elválasztható a Habsburg-kérdés.¹

A Habsburg államrendszernek a harmincéves háborúban játszott szerepét azóta a cseh történetírás is nagyjában azonos módon értelmezte. J. Polišíenský, az 1618—20-as csehországi felkelés németalföldi kapcsolatairól szóló legújabb monográfiájában szintén a feudalizmus XVII. századi válságának kérdéseiből és a nyugati és a keleti országok fejlődésének nagy szintkülönbségéből indult ki.² Tekintettel arra, hogy a XI. stockholmi történészkongresszus egyik témája éppen a harmincéves háború, nem árt az osztrák Habsburgok hatalmi helyzetét a háború előtt és alatt is közvetlenül meghatározó belső erőtényezőket vizsgálat tárgyává tenni. Főleg egyes magyarországi vonatkozások kiemelésével szerenénk az összkép tisztázásához hozzájárulni. Elsősorban az örökös tartományok és a koronaországok fejlődési ütemének és irányának összevetése útján tartjuk ezt lehetségesnek.

¹ Wittman Tibor: A nemzeti monarchia megteremtéséért vívott harc a cseh—magyar szövetség keretében a terjeszkedő Habsburg-hatalom ellen. 1619—1620. Budapest 1955. (kand. dissz. kézirat). Uő.: A harmincéves háború keletkezésének és jellegének kérdéséhez. Századok 1957. 5—6. sz.

² Josef Polišíenský: Nizozemská politika a Bilá Hora. Praha 1958.

I. AZ OSZTRÁK ÖRÖKÖS TARTOMÁNYOK BELSŐ VISZONYAI ÉS A HABSBERGOK

A Habsburgok által kormányzott osztrák örökös tartományok, a tulajdonképpeni Ausztria társadalmi fejlődése nem követte szorosan az Elbától keletre eső német területeknek a „zweite Leibeigenschaft” irányában ható törvényszerűségeit, de ugyanakkor nem lehet egyszerűen a sajátos nyugat-európai típus egyik változatának sem tekinteni. A XVI. században érvényesülő világpiaci változások hatása főleg a kereskedelem érezhető összezsugorodásában és a bányászat hanyatlásában nyilvánult meg. Amint ismeretes, az osztrák távolsági kereskedelem nagyrészt Velencén nyugodott. Ennek gyengülése, valamint a délnémet tőke behatolása erősen éreztette következményeit, ugyanakkor a török hódítások szinte teljesen tönkretették a keleti áruforgalmat.³ Ami a bányászatot illeti, a bolíviai bányák felfedezése 1546-ban a szászországi bányákkal együtt az osztrák, csehországi és magyarországi bányák sorsát is megpecsételte azzal, hogy lényegesen olcsóbbá tette az arany, ezüst előállítás költségeit, mint amilyen ezekben volt.⁴ Amit az amerikai arany és ezüst konkurenciája meghagyott, lerombolta a hozzá nem értés, elviesedés, a bányászok rossz fizetése. A jelentős karinthiai aranytermelés állapotáról Huebmayer jelentése igen lehangoló képet ad. Míg Karinthia évi aranytermelése 1561—80 között 190 kg, 1581—1600 között már csak 76 kg, 1601—1620 között pedig mindössze 8 kg.⁵ E általános folyamat következményeit csak fokozta a szűklátókörű udvari bányapolitika, melynek elzalogosítási törekvései károsan hatottak (pl. Besztercebányán).⁶

Ha az iparban nem is ilyen meredek a hanyatlás vonala, de a XVI. század második fele nem hozta meg az osztrák kézműves ipar számára a manufaktúra-korszak kezdetét. Stájerország vasipara, kaszkakészítése a helyi vasnak köszönhető viszonylagos virágzását. Felső-Ausztriában

³ Ferdinand Tremel: Der Frühkapitalismus in Innenösterreich. Graz 1954. 148—149. l.

⁴ Nef: Silver production in Central Europe 1450—1618. Journal of Political Economy 1941. The Cambridge economic history of Europe. Vol. II. 1952. 489—490. l.

⁵ Hermann Wiessner: Geschichte des Kärnter Edelmefallbergbaues. Klagenfurt 1950. 68, 75. stb. l.

⁶ Probszt: Der Neusohler Kupferkauf. Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte 1953. Heft 4. 319—321.

főleg a vászonipar, papír-, só- és fafeldolgozás szerepe emelkedett ki.⁷ A felső-ausztriai vászoniparban megjelentek a Verlegerek is, mivel a külső piaci ösztönzés érezhetőbb volt, mint másutt. Linz az osztrák, cseh, német piacok között közvetített, és távolibb kereskedelmi vonalak is mentek itt át (a dunai vonal és a Lengyelország—Itália közti vonal). Ámde a vászonipar tőkés tendenciái a városi-és tartományi hatóságok ellenállásába ütköztek, többnyire úgy, hogy ezek üldözték a falusi ipart. Erről tanúskodik pl. az 1578-as vászonszövő rendelet és az általános iparszabályozó Landeshandwerksordnung is.⁸

Az osztrák városok legnagyobb részét elérte a közös közép- és kelet-európai sorsuk: a hanyatlásukat kihasználták és tovább mélyítették a nemesek, akik behatoltak a városokba, ott jelentős pozíciókra tettek szert, és az ipar és kereskedelem terén is jogokat csikartak ki maguknak. Ez történt pl. Stájerországban a XVI. sz. közepén, ahol többek között az élelmiszerral és borral való kereskedelmet kezükbe kaparintották, nem egyszer éppen a robotmunka felhasználásával (élelmiszerek összegyűjtése stb.).⁹ A gazdag polgárokat a nemesi életforma vonzotta, a polgárok elnemesedtek, míg a nemesek elpolgáriasodtak.¹⁰ Joggal állapítja meg az osztrák gazdaságtörténet, hogy a XVI. században nem lehet beszélni kapitalizmusról Ausztriában.¹¹

Az osztrák gazdasági és társadalmi élet megértésének egyik kulcsa az az egyenetlen fejlődés, mely az egyes tartományokat jellemezte. Ez részben a földrajzi, részben a népességi viszonyokkal függött össze. Így pl. Felső-Ausztria esetében figyelembe kell venni a sűrű népességet, Stájerországban ennek ellenkezőjét, vagy azt, hogy e tartomány jobban el volt látva élelemmel, mint az előbbi, főleg a magyarországi marhaexport révén. A különbségeknek sok történeti oka is van. Amint ismeretes, az általunk tárgyalt időszakban a Habsburgok is alkalmazkodtak Ausztria belső felépítésének sajátosságaihoz, és nem sokkal járultak hozzá az egységes keretek megteremtéséhez. 1564-től száz évig az osztrák Habsburgok három ága külön-külön kormányozta Ausztria egyes területeit. A főágnak, II. Miksa utódainak kezében maradt az osztrák főhercegség (Alsó- és Felső-Ausztria) a koronaországokkal és a német birodalommal együtt, a tirol-i ág (Ferdinánd utódai) Tirolt, az ún. Elő-Ausztriát (Brisgau, Suabe) és Elzászt kapta, míg Károly, a stájer ág atyja és utódai Belső-Ausztria (Karinthia, Krajna, Stájerország) felett gyakorolták uralmukat. Jellemző, hogy II. Ferdinánd a tirol-i ág kiha-

⁷ F. Tremel: Oberösterreich und Steiermark in ihren wirtschaftlichen Beziehungen. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. 1953. 165. 1.

⁸ Alfred Hoffmann: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. Band I. Salzburg 1952. 103—104. 1.

⁹ F. Tremel: Oberösterreich und Steiermark... 166—167. 1.

¹⁰ A nemesi életformáról Otto Brunner: Adeliges Landleben und europäischer Geist. Salzburg 1949. Egyik fő forrása H. Sturmberger részben hasonló témájú munkájának: Georg Erasmus Tschernembl. Linz 1953.

¹¹ F. Tremel: Der Frühkapitalismus in Innenösterreich. 98. 1. A. Hoffmann: i. m. I.

lása után nem csatolta Tirolt saját birtokaihoz, hanem testvérének, Li-pótnak adta kormányzati különállással.¹²

Az egyenlőtlen-fejlődés legjobban a mezőgazdaság és a parasztság viszonyainak a terén mérhető le. A nemesi és paraszti árutermelés, valamint a jobbágyi függőség és szabad parasztság között széles skála figyelhető meg Ausztriában, melynek tartományai az átmenetiség különböző fokán állottak. Ezt kifejezi a robot helyenkénti mértéke is. A XVI. század vége és a XVIII. század között a legnagyobb robotot Stájerországban követelték meg, az 1778-as törvény az előző gyakorlatot szentesítve ezt heti 3 napban (évi 165) állapította meg. Alsó-Ausztria számára II. Rudolf Interimaleja az 1597-es parasztháború hatására évi 14 robotnapot állapított meg.¹³ Legkedvezőbb volt a parasztság helyzete ebből a szempontból Tirolban, ahol a robotnak nem sok szerepe volt.¹⁴

Egész Ausztria viszonylatában az volt a főkérdés, hogy tud-e érvényesülni a „zweite Leibeigenschaft” fejlődésmenete vagy sem? Ma már egyöntetű a történések álláspontja, hogy a XVI. század második felében Ausztriában megerősödött a feudális földesúri kizsákmányolás. Ennek legjellemzőbb vonása az volt, hogy a pénzterhek és a termény-szolgáltatások növekedtek. Minthogy az árak emelkedése a régi járadék értékét kétségessé tette, a földesurak a robotpénz (Robotgeld) rendszeresítésével növelték jövedelmüket. Ez nem a robot megváltása volt, hanem külön pénzteher. A paraszt távozásakor fizetendő Freigeld összegét is jelentősen növelték, túl a megszabott határon.¹⁵ A munkajáradék fokozásának ösztönzője nemcsak az árak emelkedése, hanem a nemesi árutermelés felélénkülése is volt, egyik legfőbb formája pedig az elővásárlási jog (Anfallsrecht) érvényesítése. A másik formája a cselekdéjenszter alkalmazása és a robot növelése lett.

A robotoltatási törekvések erősödését meg lehet figyelni a legtöbb tartományban, így pl. Stájerországban, ahol ekkor szökött fel a robotnapok száma 3—4-re,¹⁶ vagy Alsó- és Felső-Ausztriában, ahol az 1595—97-es nagy parasztfelkelések egyik fő kirobbantó oka lett.¹⁷ A robotnövelés azonban nem kapcsolódott oly szervesen a függőség jobbágyi szálainak erősítéséhez, mint Cseh- és Magyarországon. Inkább az figyelhető meg, hogy a földesurak elveszik a paraszt örökösödési, kereskedelmi jogát stb. A paraszti tulajdon kialakulásának útjába ezzel jelentős akadályok gördültek. Ezeket, valamint a terhek fokozódását

¹² Sporschill: Geschichte des Entstehens, des Wachstums und der Grösse der österreichischen Monarchie. V. Bd. 1844. 232—233. I. Uhlirz: Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn I. Bd. 200. I. Charvériat: Histoire de la guerre de trente ans I. Paris 1878. 53—55.

¹³ G. Grill: Die Robot in Oberösterreich. Linz 1952. Zusammenfassung 248—251. I.

¹⁴ Vö. O. Stolz: Geschichte des Landes Tirol. 1955.

¹⁵ Самохина: Феодальная реакция в Австрии во второй половине XVI. в. и крестьянское восстание 1595—97 гг. средние века V. 1954. 91—93. стр.

¹⁶ Fr. Posch: Der Kampf und Freiheit der Untertanen der Herrschaft Stein zu Fürstenfeld und der Bürgerschaft zu Fehring im 16. Jahrhundert. Zeitschrift des Hist. Vereins für Steiermark 1951. 56—57, 71—74. I.

¹⁷ Самохина: i. m. 97. I. stb.

fejezte ki az a jogi álláspont, melynek jelölésére kb. 1500 óta az „Untertan” kifejezést használták.¹⁸ Az „Untertan”-viszonyok a paraszti földtulajdonok felszabadítására irányuló törekvések vereségét jelentették, a római jog pedig a földesúri tulajdon végleges érvényesülésének lett a jogi kerete.¹⁹ Az „Untertan” szintjén egyenlítődték ki a jobbágysági-félszabad-szabad conditiók, ebbe olvadtak bele a Freiholden, Freileute, Freisasse, és más elnevezésű félszabad parasztsztrókat kategóriái, ehhez közeledtek a lesüllyedt kismemesi-paraszti Edlingerek.²⁰

Ha a jelzett kiegyenlítődtés és lesüllyedés a szabad parasztság lehetőségeit le is csökkentette, de nem jelentette a „Leibeigenschaft” kibontakozását. Ennek csírái a XVI—XVII. században megvoltak, a jobbágysítási kísérletek felbukkantak több tartományban, így pl. Karinthiában, főleg a Habsburgok elzálogosított birtokain, de még itt sem vált általános jelenséggé a Leibeigenschaft.²¹ Még kevésbé Alsó- és főleg Felső-Ausztriában. A jobbági kötöttség talaja, a Gutsherrschaft nem volt erős, a meglévő árutermelő nagybirtokoknak a terjeszkedése ugyan helyenként a paraszti gazdaságok bizonyos csökkenését vonta maga után, de nem eredményezett jelentős kisajátítást (Bauernlegen). Az 1595-ös felső-ausztriai parasztfelkelés idején a rendek azzal érveltek, hogy nem rendelkeznek nagy majorságokkal, az úrbéri földek szolgáltatásai képezik főjüvedelmüket.²²

Felső-Ausztria kérdésénél meg kell állnunk. E fejlett tartomány nem véletlenül lett a legnagyobb osztrák parasztfelkelések színterévé, egészen a XVII. század közepéig. Az ismeretes 1595—97-es felkelés előtt már korábban kibontakozott a paraszti harc Reichensteinben 1567—1582 között, mely a Robotgeld és más terhek ellen folyt és többek között a földesúr meggyilkolásához vezetett.²³ 1595—97-ben sem volt más a parasztsztrókat követelése, mint a felemelt és jogtalanul szedett illetékek, pénzterhek régi mértékének visszaállítása. A földhözkötés kérdése igen mellékes volt, minthogy ilyen földesúri törekvéseknek — amint láttuk — nem is volt meg a gazdasági alapja. A felkelés szerepét ma már társadalmi és politikai összefüggéseiben is tisztábban látjuk. Legújabbán Makkai László foglalkozott vele és jelentőségét abban határozta meg, hogy megpecsételte a rendi ellenállás sorsát és „gyakorlatilag megakadályozta, hogy a földesurak bármilyen lépést tehessenek a „második jobbágyság” bevezetése terén.”²⁴

¹⁸ F. Tremel: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich 49. l.

¹⁹ W. Fresacher: Die persönliche Stellung des Bauers in Kärnten. 1950. Klagenfurt. 158. l.

²⁰ Herwig Ebner: Von den Edlingern in Innerösterreich. Klagenfurt 1956. 44—59. l. stb.

²¹ W. Fresacher: Die persönliche Stellung des Bauers in Kärnten. 140—141. l.

²² A. Hoffmann: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. Band I. 98. l.

²³ Vö. Grill: Die Robot in Oberösterreich.

²⁴ Makkai László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest 1956. 73. l. Még az egyetemi jegyzetben én is így foglaltam állást: Egyetemes történet 1566—1648. Bp. 1958. 64. l.

Kétségtelen, hogy az 1595—97-es nagy eseménynek lemérhető volt a hatása abban a bonyolult őrsausztriai politikai helyzetben, melyet a török háború, a Habsburgok gyengeségei, a katolikus ellenreformáció megindulása oly feszültté és sorsdöntővé tett. Nem látjuk azonban indokoltnak, hogy a rendiség meggyengülését és ezzel a Habsburgok centrális hatalmának előtérbe kerülését ilyen közvetlenül és egyöntetűen a parasztfelkeléshez kapcsoljuk. Két dolgot Makkai is leszögez: egyrészt azt a tényt, hogy Felső-Ausztriában nem a Leibeigenschaft-ról volt szó, ez legfeljebb a rendek fenyegetéseiben szerepelt, másrészt hogy a városok támogatása, a központi hatalom elleni fellépésük csődöt mondott. Ha ennyire világos, hogy a Leibeigenschaft erői gyengék voltak, nem látjuk alapját az olyan következtetéseknek, hogy — ha nem is Felső-Ausztriában, de a többi tartományokban — a parasztfelkelés megátolta a „második jobbágyságot”.

A következtelenséget csak fokozta, hogy Makkai elismeri a felső-ausztriai nemesek őrsausztriai vezető szerepét.²⁵ Ha ez az erő tisztán gazdasági alapokon nyugszik — amit fel kell tételezzünk, akkor a többi tartományokban, ahol a rendiség gyengébb volt, kisebbnek kellene látni a Leibeigenschaft veszélyét. Amde nem így van, és ismeretes, hogy a földhözköltési tendenciák több tartományban (Belső-Ausztria) éppen a XVII. században erősödtek meg, mivel azonban sem előbb, sem ekkor nem volt meg ennek alapja, a Gutsherrschaft kiterjedt uralma, a Leibeigenschaft nem is válhatott általánosabb jelenséggé.²⁶ De nem is ez a lényeg, hanem az, hogy Makkai nem veszi tekintetbe Ausztria területi fejlődésének sajátosságait és Felső-Ausztriát olyan kölcsönhatásban látja a többi tartományokkal, amilyenben az nem volt. Tény, hogy a felső-ausztriai rendek hangadók voltak az osztrák rendiség koncertjében, de ebből nem következik, hogy Felső-Ausztria gazdasági és társadalmi fejlődésének vonala meghatározhatta a többi tartományok sorsát. Így az 1595—97-es itteni parasztfelkelés hatását sem abban kell elsősorban lemérni, hogy Ausztriában elejét állta a „zweite Leibeigenschaft”-nak, melynek gyökerei egyébként sem voltak erősek.

Sokkal inkább a rendiség általános fejlődésébe beillesztve kell a parasztfelkelés szerepét — több más tényezővel együtt — értékelni. Ha csak a jelzett tényt, a felső-ausztriai városoknak a felkelés mellől való leszakadását vesszük tekintetbe, akkor is látjuk, hogy itt általában a rendiség szerkezetének gyengeségei vetődtek felszínre: ha a nemesség városiasodása (árutermelői funkciói) a parasztfelkeléshez vezettek, ugyanakkor a polgárság nemesedése, ipari és kereskedelmi fejlődésének megrekedése a parasztfelkelés bukását és a Habsburg-központosításnak a rendiség feletti győzelmét segítette elő közvetett módon. Itt érkezünk el a Habsburg-kérdés egyik lényeges pontjához: mind a gazdagabb polgároknak földbirtokosi szint elérésére irányuló törekvése, mind a nemeseknek a kereskedelembe, árutermelésbe való olyan jellegű bekap-

²⁵ Uo. 73. l.: »Az osztrák rendi ellenállás vezetőereje éppen a felső-ausztriai nemesség volt.«

²⁶ Stájerországra W. Fresacher i. m. 141. l.

csolódása, amilyenről röviden szó volt (munkajáradék, Leibeigenschaft uralma nélkül), kedvezett a központi hatalom érdekeinek, mivel a rendiség e két főereje közösen gyengült!

Az 1595—97-es parasztfelkelés mutatott rá legélesebben e folyamatok lényegére, és ezt a Habsburg-udvarnak is észre kellett venni. Hiszen maga a legjellegzetesebb rendi program, Tschernemblnek, a felső-ausztriai nemesség későbbi vezérének kiemelkedő gondolatai is tele vannak olyan ellentmondásokkal, amelyek éppen nem igazolják Makkai azon feltevését, hogy a parasztmozgalmat talán a rendi kiváltságok védelmének szolgálatába akarta állítani.²⁷ Életrajzírója, Sturmberger tisztázta, hogy Tschernembl a felkelés leverése mellett foglalt állást.²⁸ Ha ugyanekkor a felkelés okainak megszüntetésére is törekedett — ami igen figyelemre méltó magatartás —, akkor ez a rendiség nemesi szektorának gazdasági törekvéseivel, erejének főforrásával volt involvált ellentmondásban. Az ~~osztrák~~ rendek Makkai által emlegetett „kisebbségérzete” mögött nem a Leibeigenschaft-központosítás dilemmája húzódott meg, hanem a városi és nemesi rendek általános gyengesége, mely a megelőző időszaknak, egy meglehetősen hosszú folyamatnak az eredménye volt.

E fejlődési folyamatban nem tudjuk eléggé hangsúlyozni a tartományok egyenlőtlen fejlődésének szerepét. Ismeretes, hogy pl. Ferdinánd főherceg stájerországi ellenreformációs működése, az alsó-ausztriai és más tartományok viszonylagos elmaradása Felső-Ausztriához képest, mennyire segítségére volt a kritikus 1618—1620-as esztendőkből a Habsburg-udvarnak, mely ügyesen épített a tartományok, rendei közötti ellentétekre. A felső- és alsó-ausztriai rendi ellenzék 1619-ben semmi támogatást nem kapott Belső-Ausztria rendeitől, és ezt joggal mondja Zwiedinek-Südenhorst éppolyan létfontosságúnak a Habsburg-ház sorsa szempontjából, mint a magyar rendek ragaszkodását a Pragmatica Sanctio-hoz Mária Terézia megszorultsága pillanatában.²⁹ Az alsó-ausztriai rendek megoszlása is fontos körülmény volt.³⁰ A belső-ausztriai rendiség erejének meggyengülése annak ellenére ment végbe, hogy a földbirtokos osztály viszonylag itt találta meg a legkedvezőbb feltételeket a robot növelésére és a jobbágyi függőség erősítésére. Amint ismeretes, az 1572—73-as horvátországi parasztfelkelés Dél-Stájerország és Kelet-Krajna területeire is kiterjedt, és leverése után az urbáriumok lényegesen magasabbra emelték a robotot és a törökveszély címén különböző illetékeket szedtek a parasztoktól.³¹ E tendenciák nem csökkentek 1595—97 után, és mégis, illetve talán éppen ezért, 1596-tól Ferdi-

²⁷ A kuruc nemzeti összefogás előzményei 71. l.

²⁸ H. Sturmberger: Georg Erasmus Tschernembl. Linz 1953. 67—68. l.

²⁹ Venetianische Gesandtschafts-Berichte über die böhmische Rebellion. Graz 1880. 34. l.

³⁰ Onno Klop: Der dreissigjährige Krieg I. 1891 Paderborn 425—26. stb. l. Vö. még: Gindely, Geschichte des böhmischen Aufstandes von 1618 I—II—III. Band.

³¹ Krones: Handbuch der Geschichte Oesterreichs III. Berlin 1879. 330—331. l. és Oslay Ferenc: A horvát jobbágyság 1500—1650-ig. Szokolcza 1910. (Műv. tört. Értekezések 45. sz.) 153—154. l.

nánd egycsapásra rekatolizálta a tartományokat és megtörte a rendek erejét. Tirolban ez mind a felső-ausztriai eseményektől, mind Stájer Ferdinánd működésétől teljesen függetlenül, sajátos úton ment végbe, jóval hamarabb 1595—97 előtt, már Tiroli Ferdinánd uralma idején, aki 1572-ben döntő sikereket ért el ediktumai és szankciói által.³² Ha meggondoljuk, hogy Ausztria két leginkább szabad paraszti tartománya közül az egyikben (Tirol) a leghamarabb, a másikban (Felső-Ausztria) legkésőbb lett úrrá a központi hatalom és a katolikus reakció a rendek felett, nyilvánvalóvá válik, hogy nem csupán az agrárviszonyok egyes variánsaiban kell látnunk az egyenlőtlen fejlődés értelmét, és sok más, itt jelenleg nem tárgyalható körülményt kell még figyelembe venni, mellőzve minden sablont.

A tartományi különbségekből és a partikularizmusból származó, a Habsburgok szempontjából szinte döntő előnyök különösen a XVI—XVII. század fordulóján éreztették kedvezően hatásukat, amikor a török háború a Habsburg-hatalom gyengeségét fokozta és több oldalról megvilágította. Az a Rudolf-féle kormányzat, mely a vallásüldözéssel és más eszközökkel elgyengítette az osztrák városok életerejét, a török háború idején már inkább a német városok gazdag kereskedőit ostromolta pénzbeli segítségért, bár nem sok eredménnyel.³³ A megszkott nemzetközi hitelforrások a Fuggerek, Welserek csődje miatt bedugultak, a birodalmi, spanyol és pápai segélyek pedig elmaradtak. Jellemző a helyzetre, hogy az udvar a legszélsőségesebb eszközöktől sem riadt vissza pénzügyi helyzetének javítására. Később volt bizonyos szerepe abban a pénzrontásban is, mely 1620—22 táján csaknem megbénította Közép-Európa pénzforgalmát. Ilyen körülmények között gyorsan nőtt az államadósság, mely a török háború és a harmincéves háború között 12 millió forintról 18 millióra emelkedett. Ekkor már teljesen zilált volt a kincstár állapota.³⁴

Abból a tényből, hogy a Habsburg-politika a centralizáció elősegítése érdekében nem tudott és nem is akart a haladó gazdasági erőkre támaszkodni következett, hogy a katonai szükségletekre a pénzt a parasztság teherbíróképességének lehető legnagyobb kihasználása útján törekedett előteremteni. Ennek látható jelei voltak: az adóprág könnyörtelen szorítása és a féktelen zsoldosterror szabadjára engedése. Ezekkel kapcsolatban különösen két körülményt kell kiemelni. Az egyik az, hogy az állami terhek növelése a földesúri kizsákmányolás hirtelen felfokozódásának időszakában azzal a veszéllyel járt, hogy robbanás következik be a társadalom kazánjában, mely magát a dinasztíát is veszélyeztetheti. Ezért a Habsburgok a földesurak és a parasztok ellentétében a döntőbíró szerepében igyekeztek tetszelegni, az elvont igazságszítás glóriájában tündökölni. Néha, így pl. 1595—97-ben és a cseh felkelés idején,

³² Krones: Handbuch III. 322—323. 1.

³³ J. F. Roth: Geschichte des Nürnbergischen Handels I. Leipzig. 1800. 262—264. 1.

³⁴ Gindely: Rudolf II. und seine Zeit. I. 1863, 87 stb. 1. Baráth Tibor: A magyar állam adóügye 1605—1648. Századok 1930. 620—621. 1., Hóman—Szekfű: Magyar történet III. 160. 1., stb.

nem vonakodtak attól sem, hogy az őket fenyegető rendi erők ellen magával a parasztsággal való megegyezést is megkíséreljék. Ugyanakkor politikájuk másik posztulátumává vált, hogy mindenféle katonai cselekményt távol kell tartani az örökös tartományoktól, mivel ennek társadalmi következményei óriási veszélyeket rejtettek magukban. A harmincéves háború minden szakaszában megfigyelhető, hogy a bécsi vezetés soha nem habozott engedményeket adni, ha arról volt szó, hogy az örökös tartományok területén járt az ellenség. Részben ebben rejlik Bethlen Gábor sikereinek titka is.

A másik fontos körülmény a bécsi központi pénzügyi apparátus tehetetlensége és a szorosan hozzákapcsolódó pocsékolási tényezők. 1602-ben Bécs 878 172 forintot költött hadikiadásokra, ugyanakkor az udvartartás 484 905 forintot emésztett fel. Ijesztőbb maga az ügykezelés középkorias szétforgácsoltsága, amelyről még a Habsburg-lojális történetírás is kénytelen elismerni hogy távol állott a fejlett nyugati monarchiák központi bürokráciájának színvonalától.³⁵ A kollegális rendszer alul a rendek szerveire épült, ami a legkisebb garanciát sem nyújtotta arra hogy a nép adója és panasza a központi szervekhez eljuthat. E hivatalszervezet nem volt képes ellátni a török háború által támasztott komoly feladatokat. Differenciátlanságára jellemző, hogy 1558—1620-ig a Habsburgok házi ügyeit is a birodalmi császári kancellária látta el. Ugyanakkor az egyes szerveken belül fiókszervek működtek: a bécsi kamarának külön kancelláriája volt, a pénz felhasználása tekintetében pedig a titkos tanácstól függött.³⁶ E. Priester, aki egyébként Rudolf személyét igyekszik védelmébe venni, maga is kénytelen megállapítani, hogy uralma idején alig létezett a központi hatalom.³⁷ Az általa hangsúlyozott udvari nemesség elsősorban a nagyfeudálisok érdekeit képviselte a XVII. század elején, és az uralkodó lekötelezettje volt ezeknek. Ilyen volt a jelentős kölcsönt nyújtó Eggenberg, aki a spanyoloktól függött.³⁸ Ekkor még nem játszottak jelentős szerepet a prágai udvar jogász hivatalnokai, akiknek a szerepét egyébként joggal húzza alá Czerny alapján Makkai.

Ilyen helyzetben volt az osztrák Habsburgok államrendszere a XVII. század elején, sőt lényegében a harmincéves háborúig. A török háború és a Bocskai-szabadságharc ezt a gyenge politikai komplexumot csaknem felbomlással fenyegette, ahogy Hantsch kifejti, „csaknem

³⁵ Hómán Szeffű: i. m. III. 157—159. l., Szilágyi Lóránd: A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam. Domanovszky Emlékkönyv 1937. 557—559. l. E tisztség a XVII. sz. elejétől működött.

³⁶ Caraffa jelentése. F. Hurter: Friedensbestrebungen Kaisers Ferdinands II. Wien 1868. 237—247. l. Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története, Budapest. 1946. 58—59. l.

³⁷ Kurze Geschichte Österreichs I. Bd. 138. l.

³⁸ Zwiedineck—Südenhorst: Hans Ulrich Fürst von Eggenberg. Wien 1880. A spanyol összefüggésre: Relatione di S. Sebast. Venier Cav. Proc. Amb. estr. in Germania 1630. Fontes Rerum Austriacarum Abth. 2. Bd. 26. 158. l. Jó részletek a Habsburg-államrendszer helyzetéről, kormányzásáról 129—179, különösen a 148—171. l.

szétrombolta Ausztria belső szerkezetét³⁹. A Habsburg-udvar a váltságból kivezető utat azokban az eljárásmodokban kereste, melyeket a spanyol ág látszólag sikerrel alkalmazott. E spanyolos politikát is helyen hangsúlyozza Makkai, bár contralizációnak, mint rendszernek ekkor még nem lehet nevezni.⁴⁰ E politika lényege a belső városias erők meggyengítése és az ellenreformáció erőszakos keresztülvitele. Kibontakozása túlmutat az örökös tartományokon és magában rejti a két koronaország, Cseh- és Magyarország alávetésére és kifosztására irányuló törekvést is. A továbbiakban e másik főkérdéssel kapcsolatban vesszük vizsgálat alá a Habsburg-hatalom sorsát a XVII. század elején.

³⁹ Hantsch: Geschichte Österreichs I. 1937. 316. l.

⁴⁰ I. m. 63. l.

II. A MÁSODIK HAJDÚFELKELÉS ÉS A KONFÖDERÁCIÓK LÉTREJÖTTE

A Habsburg-központosításnak szükségszerűen túl kellett mutatnia az osztrák területeken. Csehország és Magyarország bevonása a központi kormányzat rendszerébe a soknemzetiségű Habsburg-monarchia szerkezeti alapja volt. Ennek mértéke azonban még nem jelentette a központosítás folyamatának ilyen vagy olyan fokú előrehaladását. Mivel az örökös tartományokban még nem tudott egy abszolutizmus felé fejlődő uralmi rendszer szilárdan-megalapozódni, a korona alá tartozó másik két országban sem haladhatott előre a hatalmi koncentráció modernebb formáinak kiépülése. Ezért tudott mind Cseh- mind Magyarországon a rendek hatalma megszilárdulni a központi hatalommal szemben, melyet — Krofta kifejezésével — legfeljebb a személyi abszolutizmusra való törekvés jellemezett.⁴¹ A Habsburgok városellenes politikája ezekben az országokban automatikusan a földesúri-rendi erőknél kedvezett. Az 1547-es csehországi felkelés leverése után, a cseh városok megtörése szinte programpontjává vált a központi kormányzatnak, ami nagyban hozzájárult a cseh földesurak politikai súlyának gyorsiramú fokozódásához.

Az általános társadalmi és a Habsburg-politikában rejlő okok mellett a török háborúk jelentették azt a legfontosabb tényezőt, mely tartósította, sőt egyre növelte a cseh- és magyarországi rendek centrifugális-törekvéseinek lehetőségét. Csehország a pénzt, Magyarország a katonai feltételeket szolgáltatta a háborúhoz. Különösen a tizenöt éves háborúban szorult rá a központi kormányzat a koronaországok segítségére. A XVII. század elején Csehország és tartományai 2 millió forintot adóztak évente, háromszorosát annak, amit I. Ferdinánd idejében fizettek.⁴² Nem véletlen, hogy amikor a Rudolf-féle kormányzat pénzügyi, katonai csődje nyilvánvalóvá vált a háború első éveitől, és a korrupt udvari klikk a zavarosban halászhatott, 1600 táján az összeomlás megelőzésére a koronaországok alávétését célzó akció indult ki Prágából, a hiányzó pénzügyi alap megteremtésére. E kifosztással, rablással járó támadás

⁴¹ K. Krofta: Nesmertelny národ. Praha 1940. 23—121. l.

⁴² Újabban összefoglalva J. Polišenský: Bohemia, the Turk and the christian commonwealth (1462—1620). Bysantinoslavica XIV. 1953. 101. stb. l. Adókra: O. Placht: České dane 1517—1652. Pr. 1924., Elvert: Zur österreichischen Finanz-Geschichte, mit besonderer Rücksicht auf die böhmischen Länder, Brünn 142—143. l. Hóman—Szekfű: III. 160. l.

szellemi fegyvere a rekatolizáció, első lépése a tehetős cseh és magyar földesuraknak vagyonukból való kiforgatása lett. Ez volt Lobkowicz csehországi kancellárságának és a magyarországi, erdélyi Basta-terrornak a lényege.⁴³ Nem az erőnek, inkább a központosító politika fejletlenségének, szerkezeti gyengeségének volt a jele az egyik is, a másik is.

A múlt századi osztrák történetírók általánosságban elismerik azt, hogy a harmincéves háborúig Ausztria államgépezetében hiányzott az egység, az állam több tartomány és ország mozaikszerű egymásmelletti-ségéből állott. Szerintük az egyes országok közti „összetartozás érzése” még nem fejlődött ki, illetve a Habsburgok az erőszakos gyors centralizálás helyett megelégedtek országaik „egymáshoz való lassú közelhózáásával”.⁴⁴ Amikor az 1867-es kiegyezés idején az ún. osztrák „összállam-eszméről” beszéltek, a XVI. századra vonatkozóan megállapították ennek kezdetlegességét, és ugyanúgy ennek tényezői közé sorolták a szomszédos országok rendjeinek konföderációit, mint a központi hivatalokat, melyekről őszintén megállapították, hogy nem tudták keresztülvinni akarataikat.⁴⁵ Az első világháború utáni osztrák történetírás már szívesebben beszélt a Habsburgok „abszolút” kormányzásáról, a Dunater összefogásáról. Feltűnő az, hogy az osztrák közigazgatástörténet olyan alapos ismerője is, mint Kretschmayr, hajlandó ezt éppen II. Rudolf, Mátyás és II. Ferdinánd uralmával kapcsolatosan hangsúlyozni, egyszerűen azon az alapon, hogy ezek az uralkodók végrehajtották a katólizációt birodalmukban. Hozzáfűzi: mindezt az tette lehetővé, hogy a török veszély kezdett csökkenni.⁴⁶

Az utóbbi állításban sok igazság van. A Habsburgok valóban felhasználták a török erejének fáradását. Azt az előnyt, hogy kelet felől nem kellett már olyan erejű támadásoktól félniök, mint a XVI. század elején és derekán, jól tudták kamatoztatni keleti politikájukban, mely ugyanakkor amikor a gyengeség jele volt, egyben a Drang nach Osten hagyományainak folytatását is jelentette. A kereszténység érdekeire való hivatkozás, a dunai népek török elleni áldozatainak, érzelmeinek, valamint a német császári tekintélynek a kihasználása követte e törekvések útját és megfelelő külpolitika támasztotta alá. A drinápolyi béke és Lepantó után a törökellenesség speciális mellékjelentést is kapott a Habsburgok mindkét ágának nemzetközi terveiben: a terjeszkedő törekvések álcázására is szolgált.⁴⁷ Találó Marxnak arra való utalása, hogy a Habsburgokban az osztrák uralkodó kijátszotta a saját személyében képviselt császárt a keleti (cseh, magyar, olasz) bonyodalmakban, és intrikáikat a birodalom felé is azért űzhették sikerrel, mert a kelet felé

⁴³ Cseh vonatkozásban l. Stloukal: Česka kancelar dvorská 1599—1608. Praha 1931.

⁴⁴ Luschin: Grundriss der österreichischen Reichsgeschichte. Bamberg 1918., 242. stb. l.

⁴⁵ Biedermann: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee. 1526—1804. I. Innsbruck. 1867. 24.

⁴⁶ Kretschmayr: Der Aufstieg des Hauses Österreich. A Srbik-szerkesztette: Erbe und Sendung im deutschen Raum c. kötetben. 1936. 91—92. l.

⁴⁷ Spanyol vonatkozásban vö. Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris 1949. 923. l.

való terjeszkedésük egyrészt a német—szláv harcokat képviselte, másrészt látszólag a keresztény Európának a törökkel szembeni ellenállását folytatta. Mindez a „ravaszul alkalmazott családi kapcsolatok” felhasználásával nagy európai befolyáshoz juttatta a dinasztiát.⁴⁸

Így jutott a XVII. század első felében arra a hatalomra, mely Pázmány enyhe megfogalmazásában „az európai uralkodók feltékenységét felidézte”, és az egyensúly felborításával fenyegetett.⁴⁹ Pontosabban: le kell szögezni, hogy még a cseh felkelés előtt az osztrák Habsburgok kiépítették keleti pozícióikat, ha ezek nem is voltak erősek. A török elleni védelem, a „Türkennot” pedig csak emeltyűjévé vált e politikának, nagyrészt ez volt az, ami a tizenöt éves háború végén, a Bocskai-felkelés ellenére is a recsegő-ropogó államkoplexumot az összeomlástól megmentette. Nem tartható a XVI. század utolsó évtizedeitől folytatott habsburgi török politikára vonatkozólag egy olyan felfogás, hogy a „védelem érdekei” gyorsították Ausztria központosítását. Egyrészt arról van szó, hogy a tizenöt éves háború inkább dezorganizálta, mint erősítette a központi apparátust, másrészt a török veszélyt a Habsburgok éppen a gyenge helyzetük, birodalmi befolyásuk alátámasztására igyekeztek felhasználni kelet-európai bázisuk megszilárdításával. Nem tagadta ezt az osztrák történetírás (Srbik, Kretschmayr) sem, mely azt igyekezett bebizonyítani, hogy a XVI—XVII. századi Habsburg-politika örököse volt a középkori német keleti terjeszkedésnek.⁵⁰ Legkevésbé tagadta ezt 1614-ben maga Mátyás császár, aki szerint „a török háború s ez az erdélyi (ti. háború) tiszta ürügy s másodrendű ok, ellenben isten tisztelete s házunk fenntartása az első és a fő dolog”.⁵¹

Ezért tájékozódik jó irányban az a történetírói nézet, mely elismeri, hogy a századfordulói nagy török háború megértésének kulcsa Erdélyben van.⁵² Anélkül, hogy az erdélyi kérdés magyarországi vonatkozásait érintenénk, kívánatos megjegyezni, hogy Erdély nemcsak Magyarország birtoklásának biztosítékaként szerepelt a Habsburg politika terveiben, hanem a román és lengyel területek felé való előnyomulás hidfőállításaként is. Ismeretes az a manőverezés, melyet az udvar a román nép érdekei ellenére Mihály vajdával folytatott. Az Erdéllyel és Havasalfölddel való szövetség megadta volna neki a lehetőséget a török visszaszorítására, de ehelyett a románokat Erdély ellen igyekezett felhasználni. Ez volt a helyzet a harmincéves háború kitörésekor is, amikor a bécsi körök eszközeként Gratiani fejedelem fenyegette keletről Bethlen Gábort és a szövetségeseit. Az is ismeretes, hogy az 1589-ben megkötött békéig Rudolf testvére, Miksa fegyveres kísérleteket tett Lengyelországot elfoglalására, majd 1612-ben az osztrák diplomácia arra

⁴⁸ Marx—Engels—Lenin—Stalin zur deutschen Geschichte I. Bd. 599—587—588. (»Hohenzollernek isteni joga.«)

⁴⁹ 1632-es emlékiratából, Frankl V.: Pázmány Péter és kora. II. 6. l.

⁵⁰ Erbe und Sendung... 87—88., 122—123, Srbik tanulmánya: Historische Zeitschrift 156. (1937), 229—262. l. (Az »össznémet« szempontok igazolása.)

⁵¹ Hurmuzakinál közölt 1614-es levelet lefordítva közli Angyal Dávid: Magyar Nemzet Története VI. 140. l.

⁵² H. Hantsch i. m. 322.

gondolt, hogy a főhercegnek megszerezze az orosz trónt.⁵³ A lengyelországi tervektől csak azért állt el, mert III. Zsigmond jezsuita kormánya elég garancia volt arra, hogy Lengyelországon keresztül érvényesül a Habsburg-befolyás és nyomás Csehországra, valamint Erdélyre.

Mindezek ellenére nem szabad eltúlozni az „univerzális európai monarchia” koncepciójában rejlő fenyegetést. Más a kortársak tudata, a Habsburg-ellenes hatalmak propagandája a spanyol zsarnokság veszélyéről és más a realitás. A XVII. század elején a török háborúhoz még olyan csapások is járultak, melyek egyidőre illuzióriussá tettek minden nagyobb habsburgi hatalmi igényt. Elsősorban a Bocskai-szabadságharc hatását kell számba venni, mely a rendi uralom soha nem látott felvirágzásának vált kiindulópontjává az egész monarchiában. Az örökös tartományok, Csehország rendei a magyarországi rendekkel együtt létrehozták a konföderációk államközi hálózatát.

Ennek már korábban is voltak bizonyos előzményei, melyek főleg a török elleni védelem érdekeihez fűződtek. Sajátos osztálytartalmat és szervezettséget először 1606-ban kapott a szomszédos rendek együttműködése. Amint ismeretes, a közeledés korántsem volt gyors és aggályoktól mentes. Az 1604-ben megkezdődött szabadságharcban a szomszédos országok rendei sokáig veszélyes hajdúfelkelést láttak, nemcsak azért, mert a hajdúk támadásokat intéztek területeikre, hanem mivel féltek az antifeudális erők saját tartományaikban való felszabadításának lehetőségétől. Ezért kellett sokat érvelni Bocskainak 1605-ben a közös rendi érdekek mellett, hogy megnyerje a szomszédos rendeket. A morvák, csehek, sziléziaiak legjobb esetben semleges magatartást tanúsítottak, de Žerotin egyenesen a császárhoz juttatta el levelét, a morva rendek pedig fegyvert is fogtak ellene.⁵⁴

A felkelést vezető erők, maga Bocskai is, már az 1605-ös tárgyalásokon és a korponai országgyűlésen úgy állították össze a Habsburg-házzal való megegyezés pontjait, hogy azok megtartásáért az osztrák és csehországi rendektől várták a kezességet.⁵⁵ Mátyás főhercegnek ez ellen nem volt különösebb kifogása, sőt amikor a meghiúsult 1606 februári tárgyalások után egy országgyűlés összehívására tett lépéseket, a magyar és a szomszédos rendek összeműködése saját jelentőséget nyert egyre érlelődő terveiben.

Az osztrák Habsburg-hatalom helyzetét súlyosbította az a szakadás is, mely Bécs és Prága, Mátyás főherceg és Rudolf császár között véstjósloán elmélyült ebben az időben. Nagy volt a veszély, hogy a Habsburgok belső megosztottságát a protestáns német fejedelmek és a francia diplomácia kihasználja, és Rudolf halála után elüti a családot a német császári koronától. Mindez akkor, amikor Magyarország nem

⁵³ Uhlirz i. m. 207. Oroszországi tervre: О. Л. Ванштейн: Россия и тридцатилетняя война. 1947. Москва. 26. l.

⁵⁴ Összefoglalja Kovács Endre: Magyar—cseh történelmi kapcsolatok.

⁵⁵ A tárgyalásokra Acsády Ignác: Magyar nemzet története V. 1897. 617. stb. l.

volt messze attól, hogy kiszakadjon a Habsburgok birodalmából.⁵⁶ Mi több: akkor, amikor a társadalmi feszültség olyan nagy volt az örökös tartományokban, hogy Mátyás főhercegnek nemcsak a Bocskai-szabadságharc fegyveres leküzdésére, hanem az általa is forrongónak minősített osztrák parasztok fékentartására is meg kellett kísérelnie az összes számbajöhető külső segélyforrások feltárását.⁵⁷

A becsvágyó főherceg a római királyság elnyerésével és magyar királlyá koronázásával szerette volna biztosítani maga és családja számára az uralmat. Az ehhez vezető egyetlen járható út a magyarországi rendekkel való megegyezés, sőt a rájuk való támaszkodás volt. Amint a prágai nunciusnak a Liechtensteinnel való bizalmas beszélgetéséből kiderült, Mátyás nagy reményeket fűzött az összehívandó pozsonyi országgyűléshez, melyen a megbékített magyarországi rendekre nem kisebb feladat várt volna, mint a szomszédos országok rendeinek megnyerése Mátyás trónutódlásának biztosítása céljából. Ezt a közös török veszélyre való hivatkozással kellett megtenniük („perché l'un l'altro sentono il beneficio de la difensione contra il Turco”).⁵⁸ Mátyás elképzelése szerint a cseh, morva, sziléziai, luzsicei, felső- és alsó-ausztriai küldöttek, akik a pozsonyi országgyűlésen megjelennek, mintegy össz-monarchiai országgyűlést képezve, alkalmasak lettek volna a trón kérdéseinek, főleg a római királyság elnyerésének megvitatására és támogatására, esetleg a magyarok vezetésével Rudolf lemondatására.

A szomszédos országok és tartományok rendeinek céltudatos és szervezett összefogása tehát a két szemben álló ellenfél, Bocskai és Mátyás programjában kapott fontos szerepet. Maguk a cseh, morva stb. rendek a legkevésbé gondoltak arra, hogy Bocskaiék szándékainak megfelelően kezességet vállaljanak a megkötendő megegyezés pontjainak megtartásáért, azaz tulajdonképpen a főhercegért. Ők csak arra voltak hajlandók, hogy magukért vállaljanak felelősséget a magyar rendekkel kötendő megállapodások tekintetében.⁵⁹ Mátyás azonban abban reménykedett, hogy a vele érintkezésben álló tartományi képviselőket rá tudja venni, hogy a magyaroknak megfelelő garancia-leveleket adjanak.

E remények és várankozások nemcsak azért nem teljesedtek be, mert Bocskaiék nem voltak hajlandók elfogadni tárgyalási alapul a főherceg februári-pontjait, hanem azért sem, mert a megegyezésre vágyó főhercegi politikát a katolikus klérus részéről is heves támadás érte. Forgách Ferenc és társai a pápa felé tettek lépéseket a megegyezés megghiúsítására, illetve arra, hogy egy pápai követ vegyen részt az országgyűlésen a katolikus egyház érdekeinek védelmében. Mátyás csak nagy erőfeszítéssel tudta leszerelni a katolikus főpapok akcióját.⁶⁰ Ámde

⁵⁶ Vö. W. Platzhoff: Geschichte des europäischen Staatensystems 1539—1660. München—Berlin 1928. 126—127. l. F. Stieve: Die Politik Bayerns II. stb.

⁵⁷ Mátyás jelentései Rudolffhoz 1606. jún. 3., jún. 8., jún. 10. utalásszerűen említve Magyar Országgyűlési Emlékek XII. kötet 110. l. Továbbiakban rövidítve MOE.

⁵⁸ MOE. XII. 83. l. 1606. ápr. 10., a nuncius jelentése.

⁵⁹ MOE. XII. 27., 40—45., 85—94. l.

⁶⁰ MOE. XII. 7—18. l.

alig ültek el az ügy hullámai, a kassai országgyűlés határozatai meghíúsították a Mátyás-féle terveket, velük együtt a pozsonyi országgyűlés megtartását is lehetetlenné tették.

A kassai végzések, a vallásszabadság kivívására bennük meghúzódó határozott törekvés, bátorította a protestáns osztrák rendeket is, akik ekkor még többségben voltak a katolikusokkal szemben és Bécsben egyes templomok átadását követelték.⁶¹ Nemcsak az osztrák, hanem a csehországi rendek pozícióit is erősítette az a megegyezés, mely Bocskaiék és a bécsi udvar között létrejött. Ugyanakkor a bécsi békekötés megteremtette a szomszédos rendek összefogásának alapját is, a Bocskaiék kívánta formában. A békekötés garantálását a szomszédos rendek annak fejében vállalták, hogy a magyarok kielégítik bizonyos követeléseiket. Ilyen körülmények között a rendek össz-monarchiabeli első találkozója nem lehetett mentes a vitáktól.

A Kassára érkezett osztrák-cseh-morva rendi követek a magyarok szemére hányták a pusztításokat, melyek a hajdúkhöz fűződtek. A magyar rendek védekeztek, hogy az elkövetett túlkapásokról nem tehetnek, ezeket a „hajdúk söpredéke” (Haydonum colluvies) követte el. Az osztrákok együttműködésük fejében kérték a magyar rendeket, hogy a jövőben minden készülő seditio-ról és tumultus-ról idejében értesítsék őket.⁶² A törökkel való béke megkötését is sürgették, viszont a Habsburg-házzal szemben szívesen vállaltak kezességet az 1606. szeptember 23-án véglegesített békéért. A Kassán létrejött garancia-rendszertől már nem volt messze a konföderáció, ennek mintegy előlépcsőjét alkotta. Konföderáció még azért sem jöhetett létre, mert az egyes rendek közti ellentéték meglehetősen élesek voltak. Különösen a morvák és magyarok vitakoztak területi kérdésekről, a morvák néhány határmenti helyet követeltek kárpótlásként az elszenvedett veszteségeikért. De a közös érdekek is hangsúlyt kaptak a szomszédos országok rendeinek garancialeveleiben. Ezek rámutattak az országok közötti kereskedelem szabadságának fontosságára. A kereskedést az országok rendei úgy biztosítják, hogy a jelen írásbeli nyilvánítás azonos értékű a saját országgyűléseiken hozott végzessel.⁶³ Hogy a szomszédos rendek mennyire helyeselték az egyébként nem jó szemmel nézett Bocskai-felkelés rendi eredményeit, arra jellemző a horvát tartományi gyűlés határozata, melynek 2. pontja kimondja, hogy a bécsi béke megkötésére küldött horvát követek vívják ki Horvátország számára is a magyar rendeknek megadott jogokat, kivéve a protestáns vallásgyakorlat szabadságát. A horvát rendek hangsúlyozták a fő tisztségeknek horvátokkal való betöltését.⁶⁴

A bécsi béke nemcsak a magyarországi és a szomszédos rendek előretörésének, hanem a köztük levő közeledés alapjává is vált. Amint ismeretes, Tschernembl és a morva rendek vezére, Zerotin ettől kezdve

⁶¹ MOE. CII. 150. l.

⁶² MOE. XII. 664—667. l. A stájer és cseh küldöttek álláspontja.

⁶³ MOE. XII. 688, 702., Marczali: A magyar történet kútfontóinak kézikönyve 1901. 497. l. Vö. még a morva rendek utasítását MOE. XII. 589. l.

⁶⁴ MOE. XII. 791—792. l. stb.

hangolták össze tevékenységüket.⁶⁵ A rendi ellenzések 1605 után összeműködésének legtöbb részletét kielégítően feltárták az osztrák—magyar monarchia liberális történetírói. Terméketlen vállalkozás lenne a legtöbb eredmények eseménytörténeti összefoglalása, mely a legtöbb osztrák, cseh és magyar nyelvű történeti szintézisben megtalálható. Nem ez a helyzet az összefüggések bizonyos vonásainak, a fejlemények egyes okainak, rugóinak megmutatása terén.

Ismeretesek az 1607-es év legfőbb eseményei: egyrészt Rudolf lázas és reménytelen kísérlete, hogy a béke felrúgásával új török-háború tűzében próbálja meg helyreállítani megtépázott tekintélyét, a katolikus reakció befolyását és megdőni a magyarországi rendek erejét, elfoglalni Erdélyt, — másrészt Mátyás főherceg súlyos helyzete, mely őt arra készítette, hogy most már határozottan szálljon szembe kiszámíthatatlan bátyjával, aki lépéseket tett, hogy megfossa trónöröklési jogától, és a német császári koronát Miksa főherceg kezére játssza át. Nem jelentőség nélküli az a tény, hogy az 1606-os családi szerződéstől eltérően ebben a kritikus pillanatban a stájer ág, Ferdinánd főherceg cserben hagyta Mátyást és Rudolf mellett foglalt állást.⁶⁶ Ez több volt, mint személyi kérdés: a Habsburgok politikájának engedményes és „spanyolos” törekvéseit az események két külön táborba polarizálták, a belső hasadás ezzel elmélyült, és egyben felvetődött a kérdés: melyik irányzat kerül ki győztesen ebből a harcból, mely végső soron hosszú időre meghatározta azt a formát is, amelyet a Habsburgok osztrák ágának uralmi viszonyai öltendők voltak a XVII. században?

A fejlemények gyors kibontakozásának magyarázatát két körülmény adja meg: az 1607—1608-as második hajdúfelkelés és a Habsburgok teljes európai elszigeteltsége ebben az időben. Ami ez utóbbit illeti, már régóta ismeretes, de összefüggéseinek tisztázása még hátra van. Anélkül hogy erre vállalkoznánk, utalunk a legfontosabb tényre, az Egyesült Tartományok—végleges kiszakadására a spanyol Habsburgok birodalmából, ami éppen az 1607—1609-es esztendőkre esett. A hollandok 1607-es gibraltári tengeri győzelme után 1608-ban megkezdődtek a tárgyalások, melyek a következő évben a 12 éves fegyverszünet megkötéséhez és gyakorlatilag Hollandia függetlenségéhez vezettek. E nagy esemény alapjaiban határozta meg az európai politika erőit és jelentős mértékben járult hozzá egy széles Habsburg-ellenes hatalmi tömörülés kibontakozásához.⁶⁷ A hágai diplomácia, melyet Oldenbarnevelt irányított, sikeresen sorakoztatta maga mellé az európai hatalmakat. A protestáns német fejedelmeken kívül biztosította Svédországot, Dániát és Anglia politikai támogatását, és ami a legfőbb, 1608 januárjában létrejött a legaktívabb Habsburg-ellenes tényezővel, Franciaországgal való szövetség is. IV. Henrik előkészületei a Habsburgok európai hatalmá-

⁶⁵ Grete Mecenseffy: Geschichte des Protestantismus in Österreich. Graz—Köln 1956. 120. l.

⁶⁶ Acsády: Magyar nemzet története V. 628—632. l.

⁶⁷ Vö. tanulmányomat: A harmincéves háború keletkezésének és jellegének kérdéséhez. Századok 1957. 5—6. sz.

nak felszámolására véstjósloán jelezték a „domus Austrica” nemzetközi helyzetének megrendülését.⁶⁸

Az ekként kialakult nyugat-európai Habsburg-ellenes hatalmi tömbnek három kelet-európai potenciális szövetségese volt: a török, az osztrák—magyar—cseh rendi ellenzék és Oroszország, főleg a svédekkel kötött béke után. Az új holland állam már 1608-ban megerősítette a törökkel való kereskedelmi kapcsolatait és készült az állandó konstantinápolyi követség felállítására. Az osztrák Habsburgok birodalmának rendi ellenzékei nem állottak közvetlen kapcsolatban a nyugati táborral, legfeljebb német közvetítéssel, elsősorban a pfalzi politikusok, Anhalti Keresztély útján, főleg 1608 óta, amikor létrejött a német protestáns fejedelmek Uniója.⁶⁹ Ezen erőknél sokkal nagyobb szolgálatot tett a Habsburg-ellenes tömb ügyének a közvetlenül a Bocskai-szabadságharc után, 1607-ben kibontakozó hatalmas második hajdúfelkelés.

E széles és átütő magyarországi tömegmozgalom nemzetközi jelentősége a Habsburgok elszigeteltségének körülményei között döntőnek mondható, és méltán foglal helyet az európai történet XVII. század eleji fontosabb eseményei között.⁷⁰

A második hajdúfelkelés szervezkedése szorosan kapcsolódik a Bocskai-szabadságharchoz, minthogy sok szegény hajdú nem jutott letelepítéshez. Illésházy már 1607. január 5-én arról számolt be, hogy 300 hajdú Árva megyében kóborolt.⁷¹ A kóborló, háború után kenyérelenné vált hajdúk azonban csak úgy léphettek fel egységesen sorsuk javítása érdekében, ha élükre a hajdúság legszervezettebb rétege, a letelepítettek, vagy azok egy része áll. Erre is sor került csakhamar. A Felső-Magyarországra küldött királyi biztósok, Forgách Zsigmond és Dóczy András nem tartották tiszteletben a hajdúk új kiváltságait és Kállót, Hadházát elvették tőlük. Amint a későbbiekből kiderült, a sérelmek sokkal nagyobbak voltak: az egész magyarországi és erdélyi birtokos osztály támadása fenyegette őket. Az urak szolgáltatásokat követeltek tőlük, és elvettek egyes hajdúbirtokokat. E földesurak között ott volt Homonnai Bálint és Báthory Gábor is.⁷² Erdély területén is megszüntették a szabad hajdúságot, és akadályozták a jobbágyoknak a hajdúk közé való szökését.⁷³

⁶⁸ Raffaele Belvederi: Oldenbarnevelt e Maurizio d'Orange. 1956. (separatum) 44. l. Uő.: Un nunzio di fronte alle tensioni delle potenze europee nei primi decenni del secolo XVII. Humanitas X. 1955.

⁶⁹ Gardiner: Thirty years war. London 1881. 23. l.

⁷⁰ Szerepét egyáltalán meg sem említik a jelentősebb egyetemes történeti összefoglalások, sőt olyanok sem, mint Krones, Hantsch idézett művei és mások. Egyedül Acsády tárgyalja, Mátyás és Báthory Gábor terveivel összefüggésben (Magyar nemzet története V.). Szekfű Gyula csak egy szóval utal rá: Magyar történet IV. 21. l. Tudományos feldolgozása még hiányzik, csak adalékokat gyűjtött hozzá Komáromy András, Torma Károly, Majláth Béla.

⁷¹ Komáromy András: Az 1607-i hajdúázadás történetéhez. Hadtörténeti Közlemények. 1891. 234. l.

⁷² Ináncsi egyezkedés 1608 végén: Majláth Béla, A hajdúk kibékítési kísérlete Inánchon. Értekezések a tört. tud. köréből X. 1882. 19—23. l.

⁷³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. 500. l. A meg nem szűnő szökésekre uo. VI. 165., 193., 203—204., 209., 215. l.

A hajdúknak, elsősorban vezető rétegének országos politikai sérelmei és ezeknek megfelelő célkitűzései is voltak. A bécsi béke meg nem tartása, a katolikus főpapok fellépései (Szuhay Nyitrában való működése, a nagyszombati templom elvétele), Rudolf meghirdetett országgyűlésének elmaradása, a nádori méltóság be nem töltése és más ilyen panaszok már nem sajátos hajdúsérelmek voltak, hanem a protestáns rendi követelések pontjaival estek egybe. Ámde e rendi és vallási kérdéseket a hajdúk nem a rendi ellenzék királyhűségével vetették fel, hanem egészen új keretet adtak nekik. Belefoglalták a Habsburgok detronizálásának és nemzeti király választásának programjába. Amint vezérük, Nagy András írta október 31-én, „sokat vétettünk a német nemzetiségnek, kiért minékünk soha tiszta szívből való barátunk nem volt és nem is leszen!!... mi fejünk fenátotáig az németre szablyát vonzunk és rajtok halunk is meg; mi soha többé németet nem uralunk, hanem azt uraljuk, az ki magyar fejedelme lészen magyar országnak.”⁷⁴

Ezekben a hetekben már mintegy 15—20 000 hajdú adott nyomatékot Nagy András szavainak. Debrecenből Szikszó felé vonultak. Szikszón Máté prédikátor szervezte erőiket, ami mutatja, hogy a „megrútított szabadságuk” védelmére felkelt tömegek nagyrészt a református vallás hívei voltak. Nem volt oknélküli Pázmány Péter aggodalma, aki még a mozgolódás elején a katolikus egyház és a királyi hatalom végveszélyét emlegette.⁷⁵ A katolikus főpapok, elsősorban Forgách Ferenc megrettenése nem kicsiny volt. Forgách borzadállyal vette tudomásul, hogy a hajdúk „új királt akarnak választani”, és örült, amikor Báthory Gábor a tiszántúli megyék nemeseivel Sárospatakhoz vonult a hajdúk ellen.⁷⁶ Dóczy Andrással egyetemben javasolta Mátyásnak, hogy a szomszédos tartományokból is kérjen segítséget, mivel a felkelés vonzza a parasztokat, akik földesuraik ellen fordulnak, és ezért a szomszédos tartományok felett is nagy veszély lebeg.⁷⁷

Maga Mátyás éppen nem becsülte le a veszélyt, de mivel pénze és katonája nem volt, csak a megyéket mozgósította és buzdította.⁷⁸ Rudolphhoz írt leveleiben a veszélyt nagyobbnak tüntette fel, mint amilyen Bocskai idejében volt, annál is inkább, mert a királyi zsoldosok is lázongtak. Maga Ferdinánd főherceg Mátyáshoz írt leveleiben egyenesen a dinasztia „végső veszélyét” emlegette.⁷⁹ Közülük mindketten őszintén beszéltek, de Mátyás szándékosan nagyította a veszélyt, hogy nyomást gyakoroljon bátyjára.

A főherceg várakozásokat fűzött az 1607. december 28—29-én Ináncson, a rendek és a hajdúk vezetői közt létrejött tárgyalásokhoz. Tudta

⁷⁴ Torma Károly: Okmányok az 1607—8-as évek történetéhez. Magyar Történelmi Tár XIII. 134. l.

⁷⁵ 1607. szept. 26-i levele, Hanuy: Epistolae collectae I. 22. l.

⁷⁶ Komáromy András, Hadtört. Közlemények 1891. 241., 366. l.

⁷⁷ Hatvani M.: Monumenta Hungariae Historia Diplomataria. (Brüsseli Magyar Okmánytár) III. 247—249. l. 1608. jan. 24-én.

⁷⁸ Torma Károly, Magyar Tört. Tár XIII. 136—137. l. Komáromy András, Hadtört. Közl. 1891. 241—242. l.

⁷⁹ Hammer—Purgstall: Khlesel's Leben II. Wien 1847, Urkunden-Sammlung 72., 95., 97. l.

azt, hogy a magyarországi urak nem gondolnak a dinasztiatól való elszakadásra. Maga a hajdúk által emlegetett király-jelölt, Homonnai Bálint, nem győzött mentegetőzni, hogy neki semmi köze sincs a hajdúkhoz, inkább „egy puskával karddal örömesben enné kenyerét” a császár udvarában, mintsem a „hazánk s nemzetünk ellen támadtakkal” barátkozzék.⁸⁰ Márpedig az ináncsi békéltetési kísérletek éppen a császár kérdésében futottak zátonyra, nem pedig a sajátos hajdúsérelmek miatt. A hajdúk ugyanis nem voltak hajlandók elállni főkövetelésüktől, Rudolf lemondásától. Szerintük azért kell megfosztani a tróntól, mert német, azonkívül „bálványozó” (katolikus) és mert nem tartotta meg a bécsi békét. A rendek követői igyekeztek elválasztani a „publicumot” a „privatumtól”, azaz az országos sérelmeket a hajdúk társadalmi kérdéseitől, és Homonnai Bálint a testvérharc szörnyűségeit emlegette beszédeiben.⁸¹

A hajdúk vezetői a „publicum” és „privatum” egységének álláspontján álltak, és olyan közjogi célkitűzéseik voltak, melyekről a rendek hallani sem akartak még ekkor. Nem lehetett azonban hatás nélkül a hajdúk intranzigens Rudolf-ellenes álláspontja Mátyás főhercegre, akinek éppen ekkor kellett eldöntenie, hogy vagy kiteszi magát és az egész családot a németországi és magyarországi detronizáció veszélyének vagy erőteljesen fellép Rudolf ellen, és megfosztja haalmától. Ugyanazok a célok vezették, mint 1606-ban: a magyarországi rendek segítségével akarta az uralmat magához kaparintani, ami feltételezte, hogy ezeket a legmesszebbmenően kielégítse, és általuk a többi szomszédos rendeket is megnyerje. Az ilyen irányú tájékozódásokat éppen a hajdúfelkelés kitörése után, 1607 novemberében kezdte meg Illésházy Istvánnál, Khlesl tanácsai szerint.⁸²

A magyarországi rendek vezetői mindaddig nem gondoltak Rudolf uralmának megdöntésére, amíg felülről nem kaptak bátorítást. Most éppen a legjobbkor jött számukra is Mátyás elhatározása, minthogy a hajdúfelkelés továbbterjedése két nagy veszélyt rejtett magában. Egyrészt a török beavatkozását a hajdúk oldalán, másrészt a felkelés országos parasztmozgalommá való átalakulását. Ami az elsőt illeti, a török háború veszélyét amúgyis megnövelte Rudolf esztelen politikája, a zsitvatoroki béke aláírásának szándékos elodázása. A hajdúk törökössége kényszerű, elkeseredésszülte állásfoglalás volt, nem pedig Ali pasa és néhány hajdútsízt megegyezése, amint a hajdúk ellenfelei állították. Abból az állásfoglalásból magyarázható, amelyet a Bocskai-féle Quere-lae tétele fejezett ki legjobban: „nihil erit victa Hungaria Turcis invictum”, amíg Magyarország a német igában szenved, a törököt addig nem lehet eltávolítani, éppen ezért kényszerű szükség a vele való megegyezés.⁸³

⁸⁰ Torma Károly, Magy. Tört. Tár XIII. 141. l. 1607. nov. 13.

⁸¹ Majláth Béla, Értekezések... X. 25. l. stb.

⁸² Történeti Tár 1878. 390. l. nov. 13-i levele.

⁸³ MOE. XI. 182. l. A hajdúkapitányok megvesztegetéséről Bosnyák Tamás 1607. dec. 7. Komáromy András, Hadt. Közl. 1891. 359. l. Vö. még: Gróf Károlyi-család oklevéltára IV. 1887. 4. l. Ha a töröktől távol levő holland tengeri gueux-k

A török-kérdés diplomáciai úton, a zsitvatoroki béke érvényesítésével rendezhető volt, de nem lehetett ilyen egyszerű az egyre erősödő nemes-ellenes tömegszeszvedélyek lecsillapítása. 1607 végéig megfigyelhető volt, hogy a hajdúk vezérei óvakodtak a nemesek megtámadásától.⁸⁴ De már a szerencsi nemesi gyűlés december 13-i végzései szólnak az urak elleni támadás büntetéséről, az 1608-as év első hónapjától kezdve pedig már az egyes híradások különös súllyal emelik ki a földesürelenességet, a „pásztorok, kocsisok, lovasok és az parasztemberek” esetleges uralmát.⁸⁵ Amikor lépések történtek a hajdúk lecsendesítésére, a tervezet egyik pontja az volt, hogy a hajdúknak el kell távolítaniok soraikból a parasztokat, a másik pedig, hogy nemeseket nem szabad bántaniok.⁸⁶ A hajdúserég nagyrésze paraszt volt.⁸⁷ Azok között a körülmények között, melyeket a földesurak jobbágyosítási, robotoltatási törekvései jellemeztek, reális volt egy nagy parasztfelkelés veszélye.⁸⁸ Amint Forgách Ferenc idézett levele helyesen utalt rá, ez nemcsak a magyarországi, hanem a szomszédos országok és tartományok földesurait is fenyegette.

Az osztályok ilyen viszonya csak megkönnyítette Mátyás főherceg terveinek végrehajtását. A tömegmozgalmaktól való féltükben nemcsak a magyarországi, hanem az osztrák, morva rendek is, melyeket a felkelés közvetlenül fenyegetett, készségesen egyeztek bele a Mátyás által kezdeményezett megoldásba. Amikor 1608 elején megnyílt a Mátyás által, Rudolf beleegyezése nélkül összehívott pozsonyi országgyűlés, a január 15-én ott megjelenő főherceg már az osztrák (alsó-felső-ausztriai) rendek támogatását is élvezte, amit nem utolsó sorban a török- és a hajdúveszélynek köszönhetett. Pozsonyba az osztrák rendi küldöttekkel érkezett, és igyekezett maga számára hasznosítani azokat a szálakat, melyek a szomszédos rendeket összefűzték. Egy kissé hasonló volt ez a lépés ahhoz a sajátos lengyel ellenkonföderációhoz, melyet III. Zsigmond is alkalmazott Lengyelországban, mikor igyekezett a nemesség egy részének élére állni és így keresztülvinni akarátát. Mátyás a szomszédos rendek közötti kapcsolatokat éppen bátyja ellen használta fel, a Habsburg-ház megmentése érdekében. A meggyengült központi hatalom annak a rendiségnek a támogatásával tudta csak létét átmenteni, mely éppen a központi hatalom érvényesülésének legerősebb akadályja volt! Legmeggyőzőbb kifejezése ez a Habsburg-hatalom válságának.

azzal a jelszóval harcoltak a katolikus Habsburg-uralom ellen, hogy »inkább a törököt, mint a pápát« akarják, a magyarországi tömeghangulatot a kálvinisták között nem képzelhetjük el másként. Szamosközi is, aki Sennyei Pongráccal együtt a hajdúkhöz ment küldöttségbe, azt állítja, hogy a 16 000-es tömeg egyetért a törökkel. Történeti művei 4. köt. 363. l.

⁸⁴ Nagy András nov. 9-i levele Mágóchy Andrásához. Hadtört. Közlemények 1891. 236—237. l.

⁸⁵ Torma Károly, Magy. Tört. Tár XIII. 149, 153. l.

⁸⁶ Komáromy András: Levelek és akták az 1607/8-ki hajdú-lázadás történetéhez. Hadtört. Közl. 1893. 83. l.

⁸⁷ »Magna pars rustica est«. Erdélyi Országgyűlési Emlékek VI. 50. l.

⁸⁸ A társadalmi helyzetre l. fejezetemet a Magyarország története 1526—1789. egyetemi tankönyvben. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958. 111—123. l.

Mátyás a magyar rendek előtt hangoztatta érdemeit, és kiemelte, hogy új tűz keletkezett, melyet el kell oltani. Odáig ment buzgalmában, hogy magát a magyar királyok utódjának vallotta. De nem az érvek, hanem az a tény hatott a magyar rendekre, hogy a hajdúk a rövid fegyverszünet után újra megkezdték a harcokat, követelve a bécsi béke helyreállítását.⁸⁹ Így jött létre február 1-én a pozsonyi konföderáció a magyar és az osztrák rendek között, élén Mátyással. Éles fényt vet a szövetség jellegére a benne megfogalmazott program. Mind a szövetségekormányban, mind a rendek részéről kiállított biztosítólevélben az egyesülés főcéljának a hajdúk által keltett „ártalmas” mozgalmak és belső zavarok lecsendesítését tekintik („ad sedandos et componendos, noxios, quosdam motus et intestina dissidia denuo ab Haydonibus... exsuscitata...”)⁹⁰

A konföderáció a hajdúveszélytől való félelem légkörében született meg. A magyar rendek Rudolffhoz írott levelükben is hangsúlyozták, hogy a hajdúk felkelésének felszámolására egyesültek.⁹¹ A császár előtt azért is a hajdúkérdést kellett hangoztatni, mert ezzel takarni kellett a szövetség császárellenes jellegét, mely nyíltan kiütközött akkor, amikor az osztrák és a magyar rendek megjelentek Eibenschitzben, és itt április 19-én a morva rendekkel együtt a pozsonyi konföderáció kibővítéseként megkötötték a védelmi szerződést. Az eibenschitzi konföderáció is hangoztatja a hajdúveszély kiküszöbölésének szükségességét. Ugyanakkor azonban kiemeli, hogy megvédi a bécsi és a török békét, és a rendek „bármely más igazságos és törvényes ügy” ellenségével szemben elszántan lépnek fel.⁹² Kérdés, hogy mit kell érteni „igazságos és törvényes ügyön”?

Mátyás főherceg és a magyar, osztrák és morva rendek összefogása megadta a lehetőséget az összes kérdések megoldására. A török békét megújították, és ezzel a kelet felől fenyegető veszély elhárult. Ami a hajdúkat illeti, meglehetősen gyorsan fogta ki vitorlájukból a szelet Mátyás és Báthory Gábor. Báthory 1608 februárjában olyan szerződést kötött a hajdúk vezetőivel, Nagy András, Elek János és más kapitányokkal, mely bizonyos engedmények fejében a hajdúk támogatását ígéri számára az erdélyi fejedelemség elnyerésére. A hajdúk letelepítésén kívül egyik pont sem vonatkozik a szegény hajdúkra, még kevésbé a parasztokra. Ellenben részletesen szól a két fővezérnek adandó birtokokról és méltóságokról, valamint a szikszói prédikátornak juttatandó száz jobbágyról.⁹³ A hajdúarisztokrácia leválasztása azonnal éreztette hatását. A hajdúk egyik része Báthory Gábor-szolgálatában kapott zsol-

⁸⁹ A tárgyalásokra Huber: Geschichte Österreichs. IV. 1892. 488—489. I. Kovachich: Scriptorum Rerum Hungaricarum Minores I. 1798. 211. stb. I.

⁹⁰ Hammer—Purgstall: Khlesl's Leben II. Urkunden-Sammlung 78—79. I. A biztosító-levélben nocios helyett nocivos, uo. 76. I. Az oklevél magyar kiadásában novicos szerepel, ami nyilván elírás. Magyar Történelmi Tár XIX. 35. I.

⁹¹ Huber: Geschichte Österreichs IV. 491—492. I. Illésházy reagálása a hajdúk benyújtott követeléseire: Kovachich: Scriptorum... I. 230. I.

⁹² Hammer—Purgstall: Khlesl's Leben II. Urkunden—Sammlung 116. I. Huber i. m. 500—501.

⁹³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. 570—574. I.

dot, míg a másik részt Mátyás fogadta zsoldjába, hogy Rudolf ellenfegyveres erővel is felléphessen, és egyben a feszültség zsilipjét is seğıtsen megnyitni a hajdúk alkalmazásával.

Amde nem ment minden simán. A katolikus magyar főpapság ellenállásával most is számolni kellett. Forgách Ferenc a pozsonyi országgyűlés szellemével ellentétes levelet tett közzé, mely megzavarta a nemességet. Március 11-én kénytelen volt Mátyás egyenesen a megyékhez fordulni, és leleplezni Forgách üzelmeit, melyek keresztezik az ő szándékát. Amint írja, nem engedi, hogy a nehezen lecsendesített országot újra megzavarja és új felkeléseket provokáljon tetteivel.⁹⁴ A katolikus reakció túlkapása reális veszély volt, Mátyás fel is ismerte ennek nagyságát, és a tömegmozgalom nyomására viszonylag határozott fellépésre kényszerült vele szemben. Június 25-én lemondatta Rudolfot Ausztria, Magyarország és Morvaország feletti uralmáról. Négy nappal ezután, június 29-én a sterboholi táborban a magyar, osztrák és morva rendek képviselői titkos szövetséget kötöttek, melyben megmagyarázták, hogy az „igazságos és törvényes ügy” fogalmán a vallásszabadságot értik, és ennek védelmére egyesülnek.⁹⁵ A magyarországi aláírók között ott volt a három Thurzó neve, a morvák képviselőjében Žerotin, az osztrákokéban egyebek között Tschernembl írta alá a rövid okmányt, mely fordulóponthoz jelent a konföderációk rendszerének fejlődésében. A rendek, miután Mátyásnak és az egész dinasztíának szolgálatokat tettek, most követelték a jutalmat. A Mátyás-vezette konföderációs hálózat lassan kezdett önállósodni és a rendi, vallási jogok védelmében az új központi kormányra nyomást gyakorolni.

Egyelőre nagyobb harcra nem volt szükség. Az év végén a pozsonyi országgyűlés olyan tekintélyre emelte a magyar rendek hatalmát, amelyet addig soha sem élvezett. A brnoi országgyűlésen ugyanez történt. A morva rendek szintén elérték befolyásuk csúcspontját, amelyről írva a régi történetírás megállapítja, hogy az 1608-as morva alkotmányt a velencei arisztokrácia is szívesen elfogadta volna.⁹⁶ A liberális történetírók általában a rendi hatalom e hirtelen megerősödését az „alkotmányosság” győzelmeként értékelték, idealizálták a rendi törekvéseket.⁹⁷ Később a magyar történetírás némileg módosította ezt a képet. Eckhart Ferenc a középkorias jellegre, a régi, Tripartitumban kodifikált rendi ellenállási jog szerepére mutatott rá, Szekfű Gyula pedig a rendek városellenességét húzta alá, és az „elkészett rendiséget” összefüggésbe hozta a török kiűzéséről való lemondással.⁹⁸ Kevésbé vették észre

⁹⁴ Hatvani: Brüsseli Okmánytár III. 260. 1.

⁹⁵ Hammer—Purgstall: Khlesl's Leben II. Urkunden-Sammlung 116. 1. Huber i. m. 515. 1.

⁹⁶ Chlumecky: Carl von Zierotin. Brünn, 1862. 519—520. 1. A magyar országgyűlés 17 »feltételéről« Turba: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. I. 1911. 3—5. 1.

⁹⁷ Károlyi Árpád: Bocskay és a bécsi béke. Századok 1907. Uő.: Az ellenreformáció kezdetei, Századok 1919—1920.

⁹⁸ Eckhart Ferenc: Bocskai és híveinek közjogi felfogása. Károlyi Emlékkönyv 1933. Hóman—Szekfű: Magyar történet IV. 29—30. 1. Szekfű e felfogása némileg eltér korábbi nézeteitől, melyek a rendi-nemesi jogok nemzetvédő szerepét húzták alá. A magyar állam életrajza 2. kiad. 1923. 98—99. 1.

a rendi hatalomnak a jobbágyrendszer megszilárdításával kapcsolatos összefüggéseit, és azokat az ellentmondásokat sem tudták helyesen feloldani, melyeket a Habsburg-uralom és a rendek közti viszony tartalmaz. Elsősorban azért, mert a Habsburg-politika feltétlen igazolhatóságának álláspontján állva ítélték meg a fejleményeket, és csak a rendiség korszerűtlenségét hangsúlyozták. Sem ez, sem az előző ábrázolás nem számol annak a történeti helyzetnek a bonyolultságával, melynek csúcspontját az 1608-as év képezte.

Az 1608-as országgyűlés magyar történeti jelentősége abban áll, hogy jogi kifejezést adott a magyarországi „második jobbágyság”, az örökös jobbágyság rendszere végleges megszilárdulásának, ami a nemesi-rendi hatalom kiszélesedésével, a „nemesi szabadság” rendszerének teljes kiépülésével járt együtt. E fejlődési folyamat legszámottevőbb gazdasági és politikai tényezője az árutermelésbe bekapcsolódó nagybirtok volt, mely most kompromisszumot kötött az idegen dinasztiával. Nemzetközi tekintetben is fontos kérdés, hogy vajon e kényszerű ideiglenes egymásrautaltság és a kölcsönös engedmények természete a központosítás vagy a rendi konföderációk, a „nemesi demokrácia” jövőjét megalapozó tényezőkből tartalmaz-e többet? A másik lényeges szempont az a fejlődésbeli különbség, mely az osztrák, magyarországi és csehországi földbirtokos osztályok és rendiségek között e döntő jelentőségű években fennállott.

Makkai, aki legutóbb foglalkozott röviden e kérdésekkel, jogosan húzza alá, hogy a Habsburg-abszolútizmus kifejlődését a Habsburg-országok belső társadalmi fejlődése magyarázza meg végső soron. Azzal teljesen egyet kell értenünk, hogy az egyes országok (Ausztria, Csehország, Magyarország) egyenlőtlen fejlődésének következményeire kell a fő figyelmet fordítani. Ez az egész XVII. század viszonylatában megállhatja a helyét, bizonyos korrekciókkal, az egyes fejlődési szakaszokban fellelhető ellenkező irányú mozzanatok beszámításával. Ha azonban a vizsgálódásunkat a XVII. század első évtizedeire korlátozzuk, nem tudjuk osztani azt a feltevést, hogy az osztrák tartományokban kiépülő „nemzeti” központosítás volt az az erőforrás, melynek segítségével a Habsburgok meg tudták szilárdítani hatalmukat az uralmuk alá tartozó országok rendiségével szemben.⁹⁹ Makkai ugyan csupán a harmincéves háborútól kezdve beszél a Habsburg-centralizáció megerősödésének e sajátos útjáról, mi azonban, éppen a közvetlen előzmények és az eddigi kutatások alapján bizvást állíthatjuk, hogy noha a csehországi 1618—20-as felkelés leverésében fontos szerepe is volt az osztrák tartományok többsége által mutatott passzivitásnak, sőt a felkeléstől való elfordulásuknak, ámde mivel ezt a Habsburgok kezére játszó tényezőt más erők, elsősorban Erdély fellépése, ellensúlyozták, a fehérhegyi győzelemig bezárólag (de lehet, hogy tovább is) főleg a nemzetközi hatalmi viszonyok alakulása, elsősorban a Habsburg-ellenes front táborában tátongó hasadékok határozták meg a nagy küzdelem első

⁹⁹ Makkai i. m. 66—67. l.

perdöntő szakaszának kimenetelét.¹⁰⁰ Bethlen Gábor törekvéseinek, harcainak és diplomáciájának egyik legfényesebb, az 1619—20-as évekhez fűződő pontja nem viseli magán a kilátástalanság bélyegét. Az a véleményünk, hogy J. Polišíenskýnek a kutatásai a cseh felkelés nemzetközi vonatkozásairól szintén abban a feltevésben rejtik igazoltságukat, hogy megfelelő támogatás esetén nem kellett szükségszerűen elbuknia a felkelésnek, minden belső gyengéje ellenére sem. Természetesen ezzel a cseh társadalom fejlődése nem vett volna más irányt, és a „második jobbágyság” erőinek ottani győzelme végső soron a Habsburgok kezére játszott volna. De más körülmények között, a történelem külső formáinak másfajta alakulásában.

Ha e „szubjektív” tényezők szerepét mi is jobban hangsúlyozzuk és az általunk tárgyalt időszakban a Habsburg-hatalom gyengeségének egyik legfőbb jegyét éppen a nemzetközi hatalmi változásoknak való erős kiszolgáltatottságában látjuk, ezzel nem kívánjuk csökkenteni a belső fejlődés ellentéteinek fontosságát, melyek vizsgálatát célul tűztük ki. Ezek közül igen nagy jelentőséget tulajdonítunk az 1607—1608-as második hajdúfelkelésnek, mely mind az ösztönzést, mind az eszközöket megadta, hogy oly reménytelen nemzetközi elszigeteltség közepette is a Habsburg-ház válsága megoldódjék, és a legerősebb ellenféllel, a magyarországi rendekkel való megegyezés útján maga a dinasztia léte is biztosíttassék. Mindez a hajdúk célkitűzései ellenére történt, akik nemzeti uralkodót akartak.

„Hazánk kezd fellélegzeni a hajdúk tragédiája után” — írta Mikolczi Pásztor István Szenczi Molnár Albertnek 1608. július 17-én.¹⁰¹ E „fellélegzés” vezetett az új király megkoronázásához és a város-jobbágyellenes törvények megalkotásához, nagy szerepe volt a rendi konföderációk államközi szövetségének megalapozásában. 1608 teljes leplezetlenségében tárta fel a rendiség bűneit, melyeket a nacionalista történetírói álláspontra a Habsburg-kormányzat terhére írt. Amint láttuk, az 1608-as kompromisszum a helyzet kényszeréből adódott, és a Habsburgok még az esetben sem tehettek volna semmit, a magyarországi városok és parasztok érdekében, ha valamelyes „népjóléti” törekvések fűtötték volna őket, amilyeneket Szekfű hiányolt. Az előzőek nem arra mutatnak, mintha a Habsburgok politikáját mint szubjektív tényezőt védelmünkbe lehetne venni. Viszont nem szabad szem elől téveszteni a birodalmuk országainak társadalmában készen adott objektív feltételeket, melyeken változtatni nem volt hatalmukban. Hogy sok lehetőséget kihasználatlanul hagytak, az politikájuk gyengeségét mutatja, de az a helyzet, melybe 1606—1608-ban kerültek, nem hibáikból magyarázandó. Az antifeudális felkelés erőit mint fenyegetést használva a központi hatalommal szemben, a rendiség nemcsak befelé érhetette el céljait, hanem a konföderációkon keresztül nemzetközi jelentőségre is szert tett a század második évtizedében.

¹⁰⁰ Vö. kandidátusi értekezésemet: A nemzeti monarchiáért vívott harc... Budapest 1954. (kézirat)

¹⁰¹ Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése. 277. l.

III. A RENDI KONFÖDERÁCIÓK ÖSSZEMŰKÖDÉSE

Hogy mennyire kétarcú volt a Mátyás-féle politika, mutatja hogy vallási engedményekre az osztrák-rendekkel szemben nem is gondolt kezdetben. Az osztrák protestánsok elkeseredett hangulatára jellemző, hogy 1608 végén bizonyos közeledést mutattak Rudolf felé.¹⁰² Ez is mutatja, hogy amíg megvolt a lehetősége hogy a rendek Rudolfot ki-játszhatták Mátyás ellen, addig az új uralkodó kénytelen volt az engedményes álláspontra helyezkedni. Először az osztrák rendek léptek fel. A protestánsok Tschernembl vezetésével már 1608. október 6-án Hornban konföderációra léptek egymással, és a sterboholi szövetségre hivatkozva a magyar, morva rendek támogatását kérték. A horniakra nagy csapás volt, hogy a magyar rendek megkoronázták Mátyást. Illésházy nádor legfeljebb a közvetítésre vállalkozott, és a sternboholi konföderációt sem értelmezte úgy, hogy a feleknek egymást akár fegyverrel is meg kellene segíteniök. Mátyásnak azonban tanácsolta, hogy a békeség megőrzése érdekében elégítse ki az osztrák rendek követeléseit. Nem annyira az ő közbenjárására, mint inkább Rudolfra való tekintettel biztosította is a protestáns osztrák rendek vallásszabadságát a Capitulationsresolution-ban 1609. március 20-án. 1609-ben, amikor Illésházy halála után Thurzó György, a magyar protestáns rendek feje lett a nádor, méginkább kitűnt, hogy a szomszédos országok rendi szövetségeinek a hálózata erőtlen. A pozsonyi országgyűlésen megjelent osztrák protestáns rendi küldöttség felolvasta követelését, hogy a bécsi béke vallási pontjai Ausztriában a városokra is legyenek érvényesek, és kérte a szövetséges magyar rendek támogatását ennek kiharcolására. Ekkor Thurzó csak azt hangoztatta, hogy a folyó országgyűlés törvénybe iktatta a konföderációt. Segítséget azonban nem ígért, mindössze bizonyítványt állított ki a tárgyalásokról, melyeket Bécsben folytatott az osztrák rendek érdekében.¹⁰³

A nemzetközi rendi összefogásnak újabb lendítő erőre volt szüksége. Ezt a csehországi események adták meg még ugyanebben az év-

¹⁰² Albert főherceg bécsi követének jelentése 1608. dec. 13-ról. Hatvani: Brüsseli Okmánytár IV. 37. l.

¹⁰³ A vallásszabadságot 1610. febr. 27-én Mátyás kiterjesztette a városokra is. Vö. Kronos i. m. 375. l. Hantsch i. m. 336. l. Az alkudozásokra: Magy. Nemzet Tört. VI. 14—18, 54—58. l. Mecenseffy túlozza a vallási eredményeket: Geschichte des Protestantismus in Oesterreich 135—140. l.

ben. A cseh rendek, kihasználva a Rudolf- és a Habsburg-család többi tagjai közti ellentéteket, július 9-én kieszközték Rudolftól a rendek és a protestáns vallás szabadságjogait biztosító felséglevelet (Majestat). Szilézia rendei augusztusban külön felséglevelet kaptak. Ha nem is csodáljuk a csehországi rendiség által elért eredményeket, mint ahogy egyes cseh polgári történészek tették, mégis figyelemre méltó az a tény, hogy a cseh rendek felzárkóztak a magyarországiak mellé, hatalmi helyzetük megszilárdítása terén a Habsburg-kormányzattal szemben. Az 1609-es cseh konfessziót elfogadó vallások, így a Cseh Testvérek is vallásszabadsághoz jutottak. A protestáns rendek jogot kaptak részgyűlések összehívására és defenzorok választására. A prágai egyetem is ellenőrzésük alá került. Az egyesített új (sub utraque) protestáns egyház a rendi uralom hathatós intézményévé vált.¹⁰⁴

Az 1609-ben előállott új csehországi helyzet tartósságára nem az jelentett veszélyt, hogy a Habsburg-udvar nem nézhette sokáig jószemmel a Testvérek legalizációját.¹⁰⁵ Az itteni további fejlemények annak a harcnak voltak függvényei, mely a Habsburg hatalom és a vele szemben megerősödő rendi ellenállás között folyt. E harc nagy sikereket eredményezett 1609-ben. Žerotin már arra gondolt, hogy az államközi konföderációk számára állandó közös szervezetet létesít a megfelelő lépések összehangolására.¹⁰⁶

Az egyes konföderációknak voltak bizonyos szervezeti kereteik és katonai alakulataik. Általában egy vékony arisztokrata, főnemesi réteg vezetése alatt állottak, mely ingadozott az udvarhoz fűződő kötelekek és a rendi törekvések ellentétes irányú kavargásában. Mindenütt volt 1—2 kiváló főúri egyéniség, és ezek rányomták bélyegüket az ottani rendi mozgalom arculatára. Žerotin, Budowec, Thurn, Tschernembl, Thurzó György és társaik művelt európai látóköri emberek voltak, akik bizonyos ideológiát is tudtak teremteni politikájuk alátámasztására. Ennek legáltalánosabb eszméje a rendi formákba bújtatott „népszuverénitász”-teória volt. Tschernembl szerint a „nép” választja magának a királyt és le is taszíthatja trónjáról.¹⁰⁷ A magyarországi államelmélet tudományos alapokra való helyeződése igen sokat köszönhet a király és a rendek hatalmi egyensúlyáról szóló elméletnek, mely mind a zsarnoki uralom, mind a köztársaság „nefanda confusio”-ja felé igyekszik elhatárolni álláspontját.

Ostrosith János a Thurzó Györgynek ajánlott művében egyenesen aranykornak jellemzi a korabeli politikai állapotokat, melyekben érvényesül a rend. Ezt a minden önkényúri vonásoktól megtisztított monarchikus államforma biztosítja.¹⁰⁸ A szász választó vendégszeretetét él-

¹⁰⁴ Krofta teljes vallásszabadságról beszél: *Geschichte der Tschechoslowakei*, 1932. Berlin. 72. l. Vö. még Tapié: *La politique étrangère de la France...* 114—121. l. Denis: *Fin de l'indépendance bohême*. II. 466—484. l.

¹⁰⁵ Пичета: *История чехии*. 1947. 101. l.

¹⁰⁶ Vö. Chlumecky: *Carl von Zierotin 641., 774. stb. l.*

¹⁰⁷ Tschernembl még a Fehérhegy előtt, a meghódolás pillanatában is a király és a rendek reciprocitásáról beszélt. *Sturmberger i. m.* 328—329. l.

¹⁰⁸ *Oratio de maiestate*. Wittenberg 1616. (nincs lapszámozva).

vező Ostrosith kevéssé tárgyal konkrét példákat, a rendi kérdést nem is veti fel, a hatalom megosztását nem helyesli. Nem is tartozott szorosan ahhoz a körhöz, mely hivatásának éppen az 1608-ban előállott kompromisszum ideológiai alátámasztását tekintette. Ennek két emi-nens alakja a városi patrícius Lackner Kristóf és a művelt főúr, Révai Péter. Lackner is állást foglalt a tyrannis ellen, mely miatt a monar-chia könnyen átváltozhat demokráciává, mint ahogy a rómaiaknál is történt. A jó király gondoskodik alattvalóiról, viszont ezek is szeretik uralkodójukat, amiből fakad a rend, béke, bőség.¹⁰⁹ Lackner Mátyást dicsőítő humanista frazeológiája konkrétabb lesz a magyar korona le-írásáról szóló munkájában, melynek ajánlása a patriarchális jellegű kormányzás dicséretét zengi. Szerinte csakis az igazságos, az alattvalók javát szem előtt tartó uralkodó előzheti meg az olyan szörnyűséges ese-ményeket, mint az elmúlt hajdúfelkelés, melyre Lackner borzadállyal gondol.¹¹⁰

Legtörténetesebben Révai Péter nyúlt az alkotmányjogi kérdések-hez. Mátyás kedves embere 1608-tól kezdve volt koronaőr, és 1613-ban írta meg a szentkoronáról szóló művét, mely történeti igazolását volt hivatva adni a Mátyás megkoronázásával beállott viszonyoknak. Rész-letes áttekintést ad a középkori magyar királyok uralmáról, majd ami-kor az 1505-ös, idegen királyok ellen szóló rákosi végzéshez érkezik, siet kivételt tenni a Habsburgokkal, akik „szabad választás” útján let-tek Magyarország királyai és nem lehet őket idegeneknek tekinteni, mivel a magyar királyok vére csörgedezik bennük. Különben is hajdan Ausztria és Magyarország egy testet képezett, Felső-Pannónia név alatt.¹¹¹ Rudolf uralmát kezdetben dicsőségesnek ábrázolja, de elismeri, hogy a század elején az uralkodó elméjében kezdett megzavarodni. A Bocskai-szabadságharc török orientációját elítéli. Szerinte Mátyás fő-herceget a „necessitas” és a „reipublicae salus” vezette a bátyja elleni fel-lépésében. A csehországi, Rudolf elleni hadvonulásban saját vezető sze-repét jólesően említi meg.¹¹² A továbbiakban védelmébe veszi Mátyás 1611-es Erdély elleni támadását, melyet szerinte Havasalföld Báthory Gábor által történt elfoglalása tett szükségessé. 1619-ig viszi az ese-ményeket, hangsúlyozva a rendek alkotmányos jogait (II. Ferdinánd királyválasztói hitlevelében foglalt feltételek stb.).¹¹³ Végül a szent-koronát írja le, mely „a nép szabad, előzetes akaratóból mindig egy törvényes királyra bízta a teljhatalmat.”¹¹⁴ A Verbóczi-féle, a szerző-dés-elmélethez hasonló álláspont s Justus Lipsius és más külföldi teore-

¹⁰⁹ *Maiestatis Hungariae Aquila*. 1617. Sopron. 45—46., 48—51. l.

¹¹⁰ *Corona Hungariae emblematica descriptio* 1615. 6, 20., 121., stb. l. Vö. Wittman Tibor: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. *Filológiai Közlemények* 1957. 1. sz. 58. l.

¹¹¹ *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem*. (Az 1613-as *De sacrae coronae regni Hungariae... brevis commentarius* kibővített for-mája.) Schwandtner: *Scriptores Rerum Hungaricarum* II. 699—700. l.

¹¹² Uo. 773—790. l.

¹¹³ Uo. 806—819. l.

¹¹⁴ Uo. 606. l. (előszóban)

tikusok államfelfogása alapján alkalmazta Révai a szenkorona-tant a Mátyás-féle uralom viszonyaira.

A magyarországi „alkotmányos” ideológia nem érte el Tschernembl felfogásának színvonalát, mely közvetlenebbül merített a „zsarnokölés” nyugati és németországi eszmeköréből, viszont közvetlenebbül kapcsolódott az 1608-as eseményekhez, melyekben a vezető rendi erő a magyar volt. Ezt a vezető szerepet és a hozzáfűzött reményeket a szomszédos területek teoretikusai is hangoztatták műveikben. Közülük a jellegzetes, udvari szerepre vágyó Elias Bergert és a nagy, szlovák származású humanistát, Jesseniust kell kiemelnünk. A breznóbányai születésű Berger, aki Mátyás udvarában az udvari történész címére pályázott, Bécsben és Prágában különböző, Mátyást és a rendek megegyezését ünneplő alkalmi munkákat írt, nem éppen az irodalmi értékállóság veretével.¹¹⁵ Révai Péternek e közeli ismerőse 1608-ban a magyar szentkoronáról írt értekezést, melyben párhuzamot von I. és II. Mátyás magyar királyok között, és magasztalja a bécsi béke létrehozását, megerősítését.¹¹⁶ Rudolf 1611-es halála után Magyarország és Csehország közeledéséről, a két ország „házasságáról” ír munkát, majd egy évvel később, 1612-ben az osztrák—cseh—magyar „hármasságáról” (trinubium) értekezik.¹¹⁷

A „trinubium” alapja a német—magyar barátság, melyet dinasztikus történeti kapcsolatokkal igazol. Főleg a Mohács utáni osztrák segítség, a Habsburgok török elleni harcának értékét húzza alá, és a 15 éves háború győzelmeit, kiváló osztrák hadvezéreit emeli ki. Ezzel párhuzamosan a magyarok vitézségét dicsőíti, és a védőbástya-gondolatot elemzi, elismerve, hogy nem helyes Magyarországot németnek tekinteni. A német, magyar, cseh három nemzet, melyeket Berger külön-külön jellemez. Ezek egységét egy közös uralkodó alatt a különböző szokások ellenére lehetségesnek és fontosnak tartja. A belőlük létrehozott Habsburg államkomplexumot a spanyol, francia, angol monarchiákkal, mint kívánatos példákkal veti egybe, és int arra, nehogy Csehország és Magyarország a lázadó és elszakadó Németalföld sorsára jussanak, mert így a török eszközévé válnak a keresztény Európa ellen. Az osztrák—magyar—cseh állam Európa szilárd pontját képezi, melynek élveznie kell a német fejedelmek támogatását. Összetartásában elévülhetetlen érdemei vannak Mátyás császárnak, a „Pacificus”-nak, kinek jótulajdonságai képesek az egyetértést fenntartani a „trinubiumban”.¹¹⁸

Ez az egyébként jelentéktelen udvaronc érdekes módon tágítja ki a Mátyás és a rendi konföderációk ideiglenes kompromisszuma által adott kereteket, és a német császársággal együtt az osztrák—magyar—cseh területeket az európai egyensúly döntő tényezőjévé avatja. A

¹¹⁵ Rövid ismertetés róla: Frankl Vilmos: Berger Illés magyar királyi historiographus. Századok 1873. 378—390. l.

¹¹⁶ Jubileus de origine, errore, restitutione S. Coronae Regni Hungariae.

¹¹⁷ Connubium Hungariae et Bohemiae 1611, Trinubium Europaeum 1612.

¹¹⁸ Trinubium Europaeum, hoc est de societate imperii christiani inter Germanos, Hungaros et Bohemos. 1612. Francofurti. Különösen 6—7., 11—17., 26—29., 36—41. l.

Habsburgok vágyalmát fogalmazta meg Berger, a rendi igényeknek ekkor megfelelő, a konföderációk államközi szövetkezésének tényét figyelembe vevő elmélet kereteiben, érzékeltetve azt, hogy az ideiglenes belső egyensúlyállapot nem vezethet máshoz, csak a Habsburgok hatalmának fokozódásához és a német birodalmi kérdések jelentőségének növekedéséhez az osztrák, cseh és magyar területeken. Ennek legfőbb igazoló érve és ürügye a törökveszély volt. Jessenius, aki 1609-ben levelet írt a magyar rendekhez, a török veszély nagyságát és a németek, magyarok ellene való összefogásának szükségességét hangsúlyozta ki. Ha a németek nem segítik a magyarokat, mi lesz velük? Ezért jól fontolják meg a magyarok minden lépésüket, a várakból nem kell kiűzni a német katonákat.¹¹⁹

Jessenius figyelmeztetésének komoly okai voltak. Az Illésházy halála után, 1609 novemberében összeülő országgyűlés elemi erővel hozta felszínre a Habsburg központi hatalom és a magyarországi rendiség közti ellentéteket, melyek az 1608-as összeműködés során elhalványultak. A bécsi udvar nem akarta a rendek foglya maradni, és ugyanolyan „spanyolos” módszerekkel kísérletezett, mint Rudolf prágai kormányzata. Előbb a hajdúkat akarta felhasználni az osztrák protestánsok ellen, amiktől csak Illésházy és Thurzó György tanácsára állott el, miután megmondták, hogy egy esetleges hajdútűz fellobbanása az egész magyarországi katolikus klérus kiirtását vonhatná maga után. Illésházy halála után az udvar helytartót akart kinevezni nádor helyett. Az országgyűlés azonban hevesen ellene szegült e tervnek. Pontosabban: az alsó tábla, mert a felső tábla vagy ingadozott (maga Thurzó Gábor is), vagy helyeselte azt. A katolikus papság ugyanakkor támadásba kezdett az elfoglalt katolikus birtokok visszavétele érdekében, amiben maga a rendi ellenzék feje, Thurzó is segédkezett nyújtott, mikor az udvar megfenyegette, hogy az országgyűlés feloszlásával érvényteleníti nádorrá való választását.¹²⁰ Mátyás viszont erős pápai nyomás alatt állott. A pápai nunciusok (sokszor Albert főherceg közvetítésével) még évek múlva is figyelmeztették, hogy tanúsítson nagyobb buzgalmat a katolikus egyház érdekei iránt.¹²¹

Nemcsak a vallás kérdésében, hanem a többi vitapontban is az a jellemző, hogy a főuri ellenzék gyorsan beadja a derekát, míg az ellenállást a megyék képviselői jelentik. Így volt ez pl. az idegeneknek a végvárakba való helyezése ügyében is.¹²² 1608 óta a középnemesek hangja az országgyűlésen érezhetően megerősödött, összefüggésben e réteg gazdasági, adminisztratív jelentőségének megnövekedésével. Az általa képviselt, egyre erősödő ellenzéki politika adja meg az elkövet-

¹¹⁹ Ad Ungaros 1609 (pozsonyi országgyűlésen felolvasva), a Legationis in regiis Ungarorum comitiis renunciatio c. 1619-es mű (Prága) mellékletében.

¹²⁰ Károlyi Árpád: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. Századok 1919–20. Uő: Akad. Értesítő 1919.

¹²¹ L. Albert 1612. május 14-i levelét, Hatvani: Brüsseli Okmánytár IV. 60–62. l.

¹²² Az országgyűlés kielégítő ismertetése a Magyar Nemzet Története VI. kötet 18–50. l.

kezendő esztendők köztörténetének egyik legfőbb vonását, osztrák—cseh—magyar viszonylatban is. A magyarországi ellenzék mozgolódása, ereje a távolabbi európai közvélemény figyelmét magára vonta. Arról a hatalmas pofonról, melyet az újonnan megválasztott Thurzó nádort becsmérő katolikus pap kapott az országgyűlési teremben, még Németországban is írtak.¹²³

Mielőtt a magyarországi és szomszédos rendek politikájának belső szerkezeti feltételeiről szólnánk, itt kell megemlíteni, hogy a Habsburg-országok rendi preponderanciájának egyik legfőbb erőforrása volt az 1608-tól kezdve szervesen összeműködő német protestáns fejedelmek katolikus- és császárellenes politikája, mely szinte galvanizálta az osztrák Habsburgok protestáns rendi ellenzékét. Ennek vezetői a szász fejedelmi és a pfalzi udvarral, főleg Anhalt körével állottak kapcsolatban. A „tucatfejedelmi” politika e változata erősen rányomta bélyegét az osztrák, cseh, morva, magyar, sziléziai rendi ellenzékre, melynek külpolitikai horizontja nem is terjedt túl a német fejedelmeken, akikben korántsem volt meg az az erő, melyet a rendi politikusok feltételeztek. Ez az illúzió lett az 1618—20-as csehországi felkelés bukásának is egyik oka. Ez a német duodecidespota mótely szabta meg a jellemzett államelmélet perspektívájának korlátait. Hatását nagymértékben fokozták a német reformációval való kapcsolatok. A magyarországi főurak és módosabb nemesek legnagyobb részét német egyetemekre küldték fiaikat tanulni. Az osztrák, magyar-, és csehországi rendiség minden változást megérezett, mely a német fejedelmek erőviszonyaiban bekövetkezett.

A Habsburgok a belső rendi ellenzék németországi befolyását elsősorban a török veszélyre való hivatkozással próbálták ellensúlyozni, a divergens érdekek egy főnek való alárendelését a „kereszténység örök ellenségének” és az őt támogató nyugati politika „praktikáinak” a veszedelmességével igyekeztek igazolhatóvá tenni. Jellemző volt az az erőltetett felháborodás, melyet Mátyás mutatott akkor, amikor 1612-ben a hollandok állandó követséget állítottak fel a török portán. „A mi szeretett hazánk, a német nemzet” szövege állandóan forgalomban volt, és a Habsburg diplomácia, Starzerrel az élen, mindent megtett a „kálvinista bestiának” nevezett első holland portai követ, Cornelis Haga helyzetének megnehezítésére.¹²⁴ A nemzetközi elszigetelődés egyre szaporodó tényei Mátyást és Khleslt arra ösztönözték, hogy megkíséreljék a csavart jobban szorítani Ausztriában és a koronaországokban. Ez azonban nem volt könnyű feladat.

Amikor Rudolf halála után 1611-ben Csehország is Mátyás uralma alá került, ezzel a cseh és a többi országok rendei közelebb kerültek egymáshoz, és az összefogás lehetőségei kitágultak. A rendiség pozícióit Khleslnek, a központi kormányzat kiemelkedő hívének sem sikerült

¹²³ Hubay Ilona: Az „Aviso” 1609. 133. l.

¹²⁴ A. Ernstberger: Europas Widerstand gegen Hollands erste Gesandtschaft bei der Pforte (1612) München 1956. Bayerische Akademie der Wissensch. Philos-Histor. Klasse.

megingatnia.¹²⁵ A rendi országgyűlések felszámolásának terve csak vágyalom maradt. Mindössze kisebb próbálkozásokra futotta erejéből. Pl. 1613-ban császári katonaságot vezényelt Újvárba, és németet nevezett ki a felvidéki főkapitányságra. Ekkor a magyar rendek fordultak a szövetséges rendekhez támogatásért. A hangulat forróságára jellemző Zerotin egyik levele, amelyből kiderül, hogy Magyarországon ekkor felmerült az osztrák háztól való elszakadás gondolata.¹²⁶ Khlesl politikájára vereséget mért a magyar országgyűlés. Ugyanebben az évben Regensburgban, a birodalmi gyűlésen is kudarcot vallottak törekvései. A magyar rendek pedig ekkor olyan szövetséget nyertek a Habsburg-udvar elleni harcukban, mint Bethlen Gábor, az újonnan választott erdélyi fejedelem. A trónfosztás gondolata egyébként Csehországban is ekkor vetődött fel, a cseh ellenzék a szász választónak ajánlotta fel a koronát.¹²⁷

Ilyen egyáltalán nem biztató előjelek után volt kénytelen Khlesl is Mátyás 1608-as módszeréhez folyamodni: a Habsburg országok rendeit megnyerve a császári célok szolgálatába állítani befolyásukat. Ezt nevezték kompozíciós politikának. 1614-ben Linzbe hívta össze az összes országok, tartományok rendeit, hogy megszavazzák egy Erdélyből megindítandó törökellenes háború költségeit. Már ez önmagában is a rendek előtti meghátrálás jele volt. Még nagyobb volt a gyűlésen elszenvedett kudarc. A rendek képviselői meg voltak győződve arról, hogy a török háború ürügyével a bevált recept szerint Ausztria Erdély elfoglalására és a rendi, vallásszabadság megsemmisítésére készül.¹²⁸ Az augusztusban megnyíló gyűlésen az összes országok rendei képviselték magukat, csak a csehek küldtek megfigyelőket. A döntő szót a magyar delegáció vezetője, Náprágyi püspök mondta ki, aki a rendek akaratát képviselve a béke mellett foglalt állást, és helytelenítette idegentisztviselők magyarországi kinevezését. A felső-ausztriai követtség egyenesen a Bethlennel való tárgyalásokat javasolta. Tschernembl ebben az időben külön értekezést írt Erdélyről, melyben a kis ország függetlensége mellett foglalt állást, nem tartva előnyösnek visszacsatolását.¹²⁹

A Habsburg-országok rendeinek egységes álláspontja Linzben vereséget mért Bécs külpolitikájára, a gyűlés nem szavazta meg a kívánt hadiadókat. Nem lényegtelen annak hangsúlyozása, hogy a török kérdést mind a bécsi udvar mind a rendek saját törekvéseik álcázására vetették fel. Az egyik Erdély bekebelezésére igyekezett felhasználni a török veszély meglétét, míg a másik a rendi kiváltságokat féltve hangsúlyozta a török béke szükségességét. E kuszta törekvéseket, taktikai fogásokat nem kell a történésznek abszolutizálnia. Mint ahogy a Habsburg-

¹²⁵ Szekfű alaptalanul beszél Khlesl »abszolutizmusáról«. Magyar történet IV. 17—21. l.

¹²⁶ Ila Bálint: Az 1614-iki linzi egyetemes gyűlés. Bécsi Magyar Tört. Intézet Évkönyve. 1934. 234—235. l.

¹²⁷ Maja Depner: Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. 1938. Stuttgart. 28. l.

¹²⁸ Cesare Gallo jelentése. Ila i. m. 243—244. l.

¹²⁹ Közli Lukinich Imre, Bécsi Magyar. Tört. Int. Évkönyve. 1931.

udvar törökkel szembeni állásfoglalásában észre kell venni nemcsak a kiűzésre irányuló szándék hiányát, hanem ennek objektív lehetetlenségét is (a központi hatalom gyengesége, nem utolsósorban a rendi préponderancia miatt), ugyanígy a rendek jelzett pacifista állásfoglalását sem helyes messzemenő következtetésekkel elítélni, ahogy Szekfű teszi.¹³⁰ A főkérdés, mely még megoldásra vár, a következő: minden szándéktól vagy annak hiányától függetlenül a Habsburg-hatalom jelentett-e fontosabb tényezőt a török elleni védelem terén a hivatalos politikai erőforrások között, vagy a rendiség? Mi jelenleg csak a szubjektív történeti mozzanatokot vizsgáljuk, és megállapíthatjuk, hogy az Erdély-ellenességen kívül a Khlesl-féle török politika is veszélyessé kezdett válni: az 1615-ös bécsi tárgyalásokon megújított török békét Khlesl arra igyekezett felhasználni, hogy a törökkel pusztíttassa el a hajdúk palánkjait.¹³¹ A Khlesl-féle mesterkedések nagy ellenszenvet váltottak ki az egész országban.

Az 1615-ös első nagyszombati egyezmény főként az erdélyi állam tekintélyét növelte meg, de az előzményekkel együtt a rendi hatalom ekkor elért csúcspontjára is utalt. A rendek államközi összefogása teljesítőképeségének határaihoz érkezett Linzben. Ennél többet a rendi összefogás nem érhetett el jelen körülmények között. De Khleslre sem voltak hatás nélkül a rendektől elszenvedett sorozatos vereségek. 1615-től politikájában előtérbe kerültek a kompozíciós és közvetett módszerek, köztük a jelzett török módszer, melynek mintegy továbbfejlesztése volt a magyarok harapóba fogásának taktikája. Ezt maga Mátyás fejtette ki családi levelezésében. Mátyás az országot „örökös tartománynak” nevezte, és a szabadkirályválasztásra irányuló törekvéseket „ártalmas praktikának” bélyegezte. Szerinte a magyaroknak be kell adniok derekukat a Habsburg-ház akarata előtt, mert ellenkező esetben van mitől félniök, „egyrésztől a töröktől, másrésztől tőlünk”.¹³² Az elgondolás lényege a magyarok szorogatott helyzetének, a töröktől való félelmüknek kihasználása. E harapófogó taktika veszélyességét növelte, hogy Bécsben előretört az ún. spanyol párt, a legszélsőségesebb katolikus politika irányzata, mely a kíméletlen erőszak programját hozta. Bár Khlesl nem tartozott ide, de immár ő is azon az állásponton volt, hogy Mátyásnak fegyveres kézzel kell tárgyalnia a magyarokkal, és Buquoi személyében egy tapasztalt tábornokot kell készenlétben tartani a magyarok és a többi tartományok fékentartására. Politikai manővereire jellemző, hogy 1616-ban a birodalmi katolikus fejedelmekhez azzal fordult, hogy bűn a keresztény országokat a török karjaiba kergetni, szerinte Magyarország jobban el van keseredve a németek, mint a török ellen. Következtetés: adjanak pénzt.¹³³

¹³⁰ Szekfű Gyula: Magyar Történet IV. 30. l.

¹³¹ Angyal Dávid: Az 1615-iki bécsi török békének titkos pontjai. Klebelsberg Emlékkönyv 1925. A Thurzó György-féle „harmadikutás”, Bethlen számára részben kihasználható politika még kutatásokat igényel. Vö. Wittman Tibor: Bethlen Gábor, 1952.

¹³² Hatvani: Brüsseli Okmánytár IV. 127—128. l.

¹³³ A. Kerschbaumer: Kardinal Klesl. Wien. 1905. 150., 180—181. l.

Ekkor már nagyobb rések tátongtak a rendi konföderációs politika rendszerében. A cseh rendek 1615-ben meghívták a magyar rendeket a prágai gyűlésükre, hogy megkössék velük a konföderációt, és ezzel ők is szorosabban beleilleszkedjenek a kialakult szövetséghálózatba. A magyarok nem jelentek meg, ugyanakkor az osztrák rendek megsértődtek, a cseh, morva és sziléziai rendek között civakodás keletkezett. A prágai gyűlés csődje a konföderációk megtorpanásának volt a kifejezése. A közös érdekekre épített védelmi szerződés nem jött létre.¹³⁴ A két legerősebb, legtekintélyesebb szomszédos rendiség közti kapcsolatok nem szilárdultak meg, a cseh—magyar konföderáció nem újult meg. A Habsburg-udvarnak így sikerült külön-külön rákényszerítenie akarátát az egyes országok rendeire. Nemsokára bekövetkezett az első nagyobb győzelem a rendek felett. 1617-ben a csehországi katolikus pártnak Lobkowitz vezetésével sikerült leszerelnie a hangadó cseh főurakat és elfogadtatnia az országgyűléssel Ferdinánd trónutódlását. II. Ferdinánd cseh királlyá való gyors választása egész Európában nagy feltűnést keltett. Túlnőtt csehországi jelentőségén, mert az ellenreformáció kíméletlen híve, a „spanyol” politika vezetője ezzel a császári trón lépcsőjére lépett!

Ha azokat az okokat elemezzük, melyek ^{rendi és egyházi} megmagyarázzák, hogy a rendi politika miért nem tudott legyőzhetetlen akadállyá válni a Habsburg-hatalom útjában, akkor mindenekelőtt a rendi pártok és intézmények már említett oligarchikus vezetését kell figyelembe venni, főleg az ellenreformációval való összefüggéseiben. Minden országban az arisztokrácia vallási szempontból meg volt osztva, működött az egyre szélesedő katolikus párt, mely a főpapsággal együtt nemcsak a Habsburg-befolyás támaszát alkotta, hanem a katolikus hittérítés legfőbb lendítőereje lett. Hatóerejének kulcsa a földesúri jog, nálunk a ius patronatus volt, mely meghatározta az alája tartozó nemesek és jobbágyok helyzetét. A katolikus tábor, a jezsuiták jól számítottak, amikor elsősorban a vezető főúri személyek megtérítését tűzték ki célul. Magyarországon is, ahol pedig a katolikus restauráció előrehaladása a szomszédos országokhoz képest valamivel megkésétt, az 1610-es években már a főurak jelentős rétege tartozott a katolikus egyházhoz, főleg Pázmány térítő tevékenységének eredményeként. A katolizálás szükségszerűen a császári politika mellé való elkötelezettséget is jelentett. Az áttért Homonnay György csakhamar az Erdély elleni támadások legfőbb mozgatója, a Habsburgok legelszántabb híve lett. A katolikus tábor másik oszlopos vezetője, Forgách Zsigmondnak a pályafutása is hasonló volt. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a luteránus főurak már egyházuk érdekeinek védelmére is alig voltak készek lépéseket tenni, és teljes Habsburg-lojalizmus jellemezte őket. Nemcsak olyanokról van szó, mint Thurzó György nádor, Révai Péter, Batthyány Ferenc, hanem olyanról is, mint a nádor Imre nevű fia, aki később ugyan Bethlen legfőbb híve lett, de a cseh felkelés hatására felélénkülő országgyűlési vitát még 1618 júniusában is otthagya, megijedve azoktól a szenvedélyektől, melyek a

¹³⁴ Denis: Fin de l'indépendance bohême. II. p. 500. l.

király ellen felszabadultak.¹³⁵ A cseh arisztokráciában is többségben voltak a szász-fejedelemhez húzó lutheránusok, kiket a legkapitulánsabb magatartás jellemezte.¹³⁶

Míg a protestáns főurak tábora és ereje egyre gyengült, Magyarországon a nemesség zömében protestáns, főleg református maradt; hasonlóan a parasztsághoz. A nemesek politikai szerepe növekvőben volt a XVI. század utolsó harmadától kezdve. Ez nagyrészt annak a gazdasági tevékenységnek kifejezéseként állott elő, melyet a nemesség közép- és felső rétege a piacra való termelés terén kifejtett. A gazdag nemesek majorjai a nagybirtokos árugazdálkodás versenytársaivá váltak. A megyei vezető tisztviselők, uradalmi prefektusok, udvarbírák stb. rétegről van szó, mely a XVII. század közepére gazdaságilag jelentékeny tényezővé nőtt.¹³⁷ Ezen idő alatt lázas birtokszerző tevékenység folyt, melynek eszközei ugyanazok voltak, mint a nagybirtokosoké. Fiskális furfang, házasság, zálogolás, bérlet stb. sok szerény vagyonú kis- és középbirtokos nemesből csinált rövid idő alatt nagybirtokost. A gazdasági konjunktúra, a háborús piac mellett a politikai konjunktúra sem lebecsülendő szerepet játszott az ilyen emelkedéseknél.¹³⁸ Történetírásunk a nemesség ekkor végbement gazdasági megerősödését nem ismeri. Pedig a XVII. század elején, a tizenöt éves háború után a nemesi allodizálás is észrevehetővé vált. Megindult a nemesi birtokok szétszóró rézszeinek egyesítése is, és csakhamar jelentős birtoktestek alakultak ki.

A gazdasági és politikai konjunktúra talaján a XVI. század utolsó harmadától meglehetősen számos nemes emelkedett főúri sorba. A gyorsan emelkedő nemesi karriernek biztosították az utánpótlást az arisztokrácia számára. A gyors politikai változások, különösen a Bocskai-szabadságharc nagymértékben járult hozzá a nemesség súlyának növekedéséhez. Az elfoglalt egyházi birtokok egy része nemesek kezére került Felső-Magyarországon. Ugyanakkor különösen a Dunántúlon a Habsburg-udvar szintén birtokadományozásokkal igyekezett növelni híveinek számát. A gazdasági, jogi és politikai eszközök felhasználásának mesteri egysége figyelhető meg az egyik legfényesebb nemesi karriernek, Eszterházy-Miklós pályafutásának történetében.

Nem csekély szerepe van a nemesek előretörésében a familiaritásnak. Legtöbb nemes egy-egy főúr szolgálatában ért el gazdasági és hivatali pozíciókat. E jelenség másik oldala az, hogy a főurak politikai álláspontja a befolyásos nemeseken, a szolgálatukban álló tekintélyes tisztviselőkön keresztül érvényesült és hatott a nemesség tömege felé. A megyei politikát ezek irányították, illetve befolyásolták a főúri érdekek szem előtt tartásával. De nemcsak felülről, hanem alulról, a nemesek részéről is kaptak impulzust és nyomást. A kisebb birtokos nemesség még általában nem jutott szerephez az országos ügyekben. Ha a családi levéltárak anyagát tanulmányozzuk, feltűnő, hogy a nemesség

¹³⁵ Ferenczi Zoltán: Rimay János, Budapest, 1911. 136. stb. 1.

¹³⁶ Ogg: Europe in the seventeenth century. London, 1948. 122. 1.

¹³⁷ Vö.: Corpus Statutorum kötetei. Sörös Pongrác: Meszleny Benedek Századok 1908. Botka: Kisfaludi Liphay Imre c. életrajz, Rimay János i. életrajza.

¹³⁸ Vö.: Sörös i. tanulmány Századok 1908. 404—406. 1.

e rétege milyen könnyen elment szóltanul egyes döntő események mellett, és mennyire csak a birtokügyek, jobbágyügyek töltötték ki tevékenységük körét. A nemesi tömegek alig láttak túl a mindennap apró eseményein. Figyelmük csak akkor terjedt túl ezen a kicsinyes perspektíván, amikor a nagyobb politikai események közvetlenül érintették a kialakult viszonyokat.¹³⁹ Az alsónemességnél nem lehet nyomára bukanni annak, amit feudális patriotizmusnak nevezetünk. Ez csak a középbirtokosok vékony, műveltebb részében volt meg. A nemességet általában a rendi oppozíció, a sérelmi politika mozgatta, és legtöbbször ez öltöztött a hazaszeretet mezébe.

A nemességnek megvoltak a maga sérelmei, melyek az 1570-es évek derekán kaptak először jelentőséget, amikor az országgyűlési ellenzék tevékenysége érezhetővé vált. Az 1574-es országgyűlésen a nemesség visszaverte Miksának a nemesi felkelés reformjára irányuló kísérleteit. A megyék az 1578-as országgyűlésen a „tisztá” és „vegyes” ügyek megkülönböztetése ellen foglaltak állást. 1580-ban az alsótábla néhány alispán kezdeményezésére a törvények meghozatala előtt szétoszlott, a kormányzat elleni tiltakozás kifejezésekképpen.¹⁴⁰ A nemesség politikai tevékenységének jellegzetes fóruma volt a megyei gyűlések, országgyűlés mellett a rendi részgyűlés. Ilyen volt a 13 vármegye 1616 júniusában megtartott részgyűlése is, mely elítélte Homonnay támadó kísérletét Bethlen ellen, valamint Pázmánynak ebben játszott szerepét. A vármegyei nemesség fokozódó politikai érdeklődésének jele az is, hogy a tekintélyesebb nemések közül egyre többen kaptak fontos diplomáciai megbízatásokat (Liptai Imre, Rimai János stb.).

A vármegyei nemesség gazdasági és politikai fejlettsége a XVII. század második évtizedében már elérte azt a fokot, amelyen fontos tényezőként jöhetett számításba, de csakis mint a főúri politika bázisa, vagy támogatója. Az egyes ellenzéki protestáns főurak az udvarral szemben már mozgósíthatták a megyéket, még a legkisebb ügyekben is. Pl. 1617-ben Czobor Erzsébet Rimai Jánoson keresztül kérte a megyék támogatását, hogy elhunyt férjének, Thurzó György nádornak a fizetését sürgessék az udvartól.¹⁴¹ A megyék politikai hangulatára jelentős befolyást gyakoroltak azok a főúri családok, amelyek a megyék örökös főispáni tisztséget tartották kezükben. Ilyen volt a Thurzó-család Árva, Szepes, Trencsén, az Illésházy-család Liptó, a Pálffy-család Pozsony megyében, maga a király pedig Moson megye örökös főispánja volt.¹⁴² Nem volt egyszerű az eset, ha a főispán élesen szemben állt a megyei közhangulattal. Pl. 1610-ben Bars megye főispánja Dóczy András lett, aki Bécs segítségével kapta meg tisztségét. Ez siettette az udvarelles ellenzék megerősödését, melynek fejt a megye országgyűlési képviselő-

¹³⁹ Kisnemesi pályák rövid jellemzése Makkai László I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai c. kötetének névmutatójában. 667—673. l.

¹⁴⁰ M. O. E. VI. 20., 206., 352—353. stb. 1.

¹⁴¹ Ipolyi Arnold: Rimay János államiratai és levelezése. Budapest, 1887. 209. l.

¹⁴² Hajnik J.: Az örökös főispánság. 1888., Fekete Lajos: A vármegyei tiszti-kar a XVI—XVII. században. Budapest, 1914.

lőjévé választották, míg a főispán embereit mellőzték.¹⁴³ Ilyen kontroverziákra inkább a nyugati és dunántúli megyékben került sor, míg a keleti megyékben a katolikus- és Habsburg-ellenes ellenzék szilárdan tartotta kezében a vezetést, és egyes nemesi családok szinte örökölték az alispáni tisztséget. Ezek viselői sokszor kerültek két malomkő, az udvari politika és a vármegyei közvélemény közé. Az alispán volt az igazi képviselője a megyei önkormányzatnak, mely fejlődésében új szakaszhoz érkezett a XVII. század elején a jobbágyság és városok feletti teljes győzelem kodifikálásával és az önkormányzati jogok pontosabb körülírásával. 1608-ban iktatták törvénybe a követküldés rendszerét, mely a személyes képviseletet, illetve a választott nemesek jogszokását felváltotta.¹⁴⁴ Ezzel is erősödött a jobbmódú nemesek politikai befolyása, a vota ponderantur-elv alkalmazása. E réteg főleg a szolgabírói funkción keresztül szólhatott bele a közügyek intézésébe. A kevésbé jómódú nemesekre nagy vonzóerőt gyakorolt a mintegy 12 forintos szolgabírói fizetés is.¹⁴⁵ A nagyrészt armalista kisnemesi réteg sajátos közbünső helyet foglal el a nemesség és a jobbágyság között, semmi esetre sem voltak érdekei azonosak a középnemességével, melyek viszont az arisztokráciáéitól különültek el. A földesúri árutermelés, a jobbágyi munkaerő óriási megfogyatkozása a századfordulón kezdte érezhetővé tenni a köztük levő ellentéteket, megizzította a gyakori megyegyűlések levegőjét. Ugyanekkor a munkaerő fokozott felhasználására irányuló robotoltató törekvések egybe is kovácsolták e rétegeket.

Nagyobb ellentétek választották el egymástól ezeket a központi hatalomhoz való viszonyuk terén. A főurakat minden ellenzékiességük ellenére is könnyebben lehetett a politikai és vallási befolyásolás eszközeivel rávenni a kisebb-nagyobb kompromisszumokra, mint a nemességet. A magyarországi arisztokrácia elsősorban a cseh, osztrák rendekkel való konföderációra, ezenkívül főleg a német fejedelmek segítségére számított, hasonlóan a cseh oligarchiához. A nemesség-határozottabb ellenzékiessége mögött az állott, hogy a jobbágymunkaerőért való harcban többnyire habsburgianus főurakkal került szembe, és a központosításnak érdekeire sérelmes törekvéseiben veszélyt látott. Mindennek ideológiai ellenszerét a reformációban vélte megtalálni. A nemesekben is sok, egymással sokszor ellentétes törekvés élt, politikai magatartásuk rendkívül sok tényezőtől függött, és amint Bethlen hadjáratai tanúsítják, meglehetősen bizonytalan tényezőként kellett számolni velük a Habsburgoktól független, központosított állam létrehozásának program-

¹⁴³ Botka T. i. m. 13—14. l.

¹⁴⁴ Osváth Gyula: A vármegyei autonómia kifejlődése és a vármegyei tisztviselők jogállása 1848-ig. Rimaszombat, 1912. 95—96. l. Uő: A vármegyei szervezet 1608-ig. Budapest, 1913.

¹⁴⁵ Főglein Antal: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom megyéből. Századok, 1924. 483—487. stb. l.

¹⁴⁶ Nézetünk szerint nem lehet a „nemzeti” centralizáció lehetőségeit a várossi-ipari fejlődés körülményeitől függetlenül vizsgálni, ahogy Makkai László a kuruc nemzeti összefogás előzményeiről szóló tanulmányában teszi. Egyébként gondolatmenetének más pontjaival egyetértünk (a nemességet illetően még csak hipotézisekről lehet szó).

ában, mely nemcsak a nemzetközi körülmények (török veszély stb.) miatt volt irreális. Általában a magyarországi örökös jobbágyság rendszerének megszilárdulása, a „nemesi szabadság” korlátlan érvényesülése idején nem képzelhető el olyan tartósabb nemzeti központosítás, amely kizárólag az előjogait és önkormányzatát őrző nemességre van alapozva! Mivel egy esetleges nemzeti-központosító politika irányzata a XVII. század elején nem támaszkodhatott még szolgáló nemességre sem, legkevésbé pedig az ország kielégítő városias fejlődésére és kellő erejű polgárságra. — minden ilyen kísérletet eleve sikertelenségre ítélte a történelem.¹⁴⁶ Az idegen központi hatalomnak, a Habsburgok által képviselt uralmi rendszernek kedvezett a „második jobbágyság” viszonyainak gyors iramú magyarországi fejlődése, mely fokozta a nagybirtokos arisztokrácia érdekeltségét az udvarral való összeműködésben, ugyanakkor viszont lehetetlenné tette a független államiság megteremtésében érdekelt erők, a városok, a nemesség és a parasztság együttes fellépését.

A Habsburgok központi hatalmának játszott kezére a többi országok nemességének az elgyengülése is. Az osztrák nemességtől nem sokban különbözött a csehországi lovagság sem, amelynek száma 1605-ben 1128 családot tett ki, és gazdasági téren sem hasonlítható az erős magyarországi nemességhez.¹⁴⁷ A szilárd nemesi bázis hiányában a főúri ellenzék sem tudott itt oly sikerrel szembeszállni a Habsburg-kormányzattal, mint Magyarországon. Az osztrák, cseh nemesség gyengesége, valamint a centrifugális törekvések és alapvető osztályérdekeik keresztződése megkönnyítette a Habsburgok helyzetét. Nem segíthetett ezen az itteni városoknak a magyarországiakénál magasabb fejlettsége sem.

Nem kétséges, hogy a magyarországi rendiség mellett a csehországi rendek politikai helyzete volt a legerősebb a Habsburg központi hatalommal szembeni opposíció frontján. Ennek egyik legjelentősebb tényezőjét a városok képezték, melyek sokkal szervezettebben beletartoztak a rendiség épületébe, mint Magyarországon.¹⁴⁸ Azt, hogy a cseh (és morva) városok milyen mértékben alapozhatták meg a csehországi rendiség erejét, két körülmény határozta meg: a városok és a földesurak viszonya és a városok gazdasági fejlettsége.

A cseh középnemesség viszonylagos gyengesége összefügg azzal a földbirtokosi árutermeléssel, mely sok rokon vonás ellenére sem azonos fejlődésű a magyarországiával. Az árutermelő nagybirtokok ugyan itt is kialakultak már Fehérhegy előtt (haltenyésztés, serfőzés stb.), de nem vezettek még ekkor olyan gyors ütemű jobbágyosításhoz, mint Magyarországon, és a kereskedelem is nagyobb szerepet játszott a feudálisok árutermelői tendenciáinak ösztönzésében.¹⁴⁹ Ezen a ponton és más téren is egyre elkeseredettebbé vált a feudálisok és a városok harca,

¹⁴⁷ Gindely: Geschichte des böhmischen Aufstandes I. 138. l.

¹⁴⁸ Jogosan emeli ki ezt a vonást K. Krofta: Nesmertelny národ. Pr. 1940.

¹⁴⁹ V. Husa: K methodice studia dějin lidových hnutí v období pozdního feudalismu. Acta Universitatis Carolinae, Historica, 1955. 5—34. l. A. Mika: Feudální velkostatek v jizních Čechách (XIV—XVII. stl.) Historický Sborník I. 1953. 122—214. l. Hrubý, Stark stb. munkáira összefoglalóan J. Pólišenský: Nizozemská politika a Bílá Hora. 45—46. l.

és az utóbbiak nem adták meg oly könnyen magukat, mint magyarországi testvéreik. Ámde a gazdasági fejlődés általános iránya elkerülhetetlenné tette hanyatlásukat, melyet nemcsak a feudálisok, hanem a Habsburgok is kihatásoltak és tovább mélyítettek. A feudálisok és városok antagonizmusa a földesúr-paraszt ellentét mellett a legmeghatározóbb vonása volt a cseh társadalomnak Fehérhegy előtt.

Hogy milyen volt a cseh városok ereje ebben az időben, jól lemérhető Prága gazdasági életének főbb szimptomáin. Bár a város lakossága a XVI. század közepén növekedett és a kereskedelem is intenzívebb lett a Fehérhegy előtti évtizedekben, a tranzitkereskedelem nem lendült fel, 1597-ben a jövedelemnek csak 6,39⁰/₀-át tette ki.¹⁵⁰ Ez a nemzetközi kereskedelem vérkeringéséből való kiesésre utal. Prága inkább-szétosztó-központ volt, ahova Európából mindenfelől nagy mennyiségben jöttek az áruk: nürnbergi, itáliai kereskedők voltak a legfőbb importőrök. Az idegen kereskedők mellett a külkereskedelemben nem nagy szerepet játszottak a prágaiak, akik az országon belüli elosztással foglalkoztak. Ami az ipart illeti, az 1547-es felkelés után a céhkötöttségek lazultak, de a tőkés manufaktúra nem bontakozott ki. Pénztőkefelhalmozás leginkább az uzorásoknál figyelhető meg. Pénzbefektetés inkább csak a vasbányászat terén volt, általában a pénztőke nem volt elég erős, hogy behatolhasson az iparba. A rövid kereskedelmi konjunktúra sok idegent csalt be Prágába. Az olaszok, németek és németalföldiek száma olyan nagy volt, hogy külön „nemzeti” jogok kivívására törekedtek. A lutheránus német kereskedők az 1618—20-as felkelés idején megtagadták a felkelés anyagi támogatását. A defensoroknak és magának Frigyes királynak keményebb eszközöket kellett alkalmazniok, hogy a prágai kereskedők és uzorások pénzesládait megnyissák. Az anyagi kérdésekhez járultak a lutheránus-kálvinista villongások, és a város politikai életének egyéb zavarai. Prága és a többi nagyobb város a nagyfeudálisok által vezetett ellenzék majd ellenállás táborában — leszámítva az anyagi forrásokat — nem képeztek olyan mozgó, előrehajtó tényezőt, mely biztosíthatta volna a Habsburg-ellenes harc sikerét. A cseh társadalom belső ellentétei mindenféle szilárd összefogást lehetetlenné tettek, nemcsak a nép és az uralkodó osztály, hanem a rendiség egyes tagjai között is. A városok megnyerésének fontosságát a vezető politikusok közül senki nem ismerte fel, hacsak nem számítjuk az osztrák Tschernemblt.

A csehországi Habsburg-ellenes rendi ellenállás fejlődése más formák között, de lényegében a magyarországgal egyező alapon ment végbe. Az a tény, hogy a csehországi fejlemények, főleg az 1618—20-as felkelés társadalmi összefüggéseiről, belső ellentmondásairól még ma sem tudunk többet, mint amit Gindely feltárt, a cseh marxista történetírás feladataira utal. Talán az ilyen természetű mulasztások magyarázzák, hogy még egyáltalán fel sem vetődött a kérdés: a „második jobbság” viszonyait képviselő és rendi republikát ígérő csehországi feudális

¹⁵⁰ Josef Janáček: Dějiny obchodu v předbělohorské Praze. Nakl. Česk. Akad. Ved. Praha 1955. A továbbiakban ennek alapján jellemezzük Prágát.

erők függetlenségi harcot vívtak-e a Habsburg-ház ellen, vagy csupán egy olyan rendi felkelést, melyet az európai hatalmak beavatkozása nemzetközi összecsapássá szélesített ki? A parasztok, városok 1618—20-ban tanúsított közömbös, sőt nemegyszer ellenséges magatartása a felkelés vezetése és hadserege ellen aláhúzza azt a tényt, hogy a rendi ellenállás nem esett egybe a néptömegek osztályérdekeivel.

Nem kívánjuk sem a Habsburgok politikáját mentegezni, sem az általuk képviselt uralmi rendszert egy síkon tárgyalni a francia vagy angol abszolutizmussal. De két körülményt nem árt hangsúlyozni. Először: abból, hogy a spanyol Habsburgok a polgári haladás elkeseredett ellenségeinek mutatkoztak a XVI. század második felétől Nyugat-Európában (Németalföld!), nem következik az, hogy a keleti ág közép-kelet-európai szerepét minden tekintetben negatíven kell értékelni, éppen ezért óvatosabban kell kezelni az egységes európai Habsburg-táborról kialakult képzeteket, melyek azt egyértelműen a reakció fellegvárává teszik meg. Másodszor: a Habsburgok cseh- és magyarországi rendi ellenfelei legalább annyira negatív történelmi tényezőt képeztek a XVII. század elején, mint amilyen volt az éppen fejletlensége miatt nehezen elviselhető (a nép számára!) Habsburg-központosítás.

A rendi ellenállás számára az igazi harapófogó Magyarországon nem a Habsburg—török dilemma volt, hanem a néptől való félelemnek és az idegen központi hatalommal való, éppen nem kibékíthetetlen ellentétnek olyan sajátos szövedéke, melyben az előbbi antagonizmus volt a fő meghatározó tényező. Még az 1607—1608-as felkelés lecsillapítása után is a hajdú kérdés megoldatlansága volt az egyik legfőbb izgalmi góc a feudális társadalom testén. A szökött és nincstelen parasztokból rekrutálódó hajdúk ekkor már nagy számban álltak az egyes földesurak szolgálatába, de felszívódásuk nem ment simán, egyenletesen, és a hajdú veszély, a kisebb megmozdulások állandóan a levegőben lógtak. Pl. 1611-ben is újabb hajdú megmozdulás elfojtására kellett Thurzó György nádornak mozgósítania a megyéket. A hajdúk a nemesek ellen fordultak, és amint a nádor írta, „végezték azt, ha előmehetnek igyekezetekben, hogy az egész nemességet elveszessék és az egész országban birodalmat vegyenek”.¹⁵¹ Le is vonja gyorsan a következtetést: a király segítségét kell igénybe venni, mert a német katonaság behívását az országba „az nemesek főképen óhajtással és nagy buzgó szóval kívánják”.

Lényegében ilyen volt a helyzet, ilyen talajtan volt a rendi ellenlények Csehországban is, ahol a Habsburgok 1617-től megfigyelhető hátrározottabb fellépése már önmagában is a rendiség társadalmi gyengéire vallott. A morva rendi ellenzék ekkor bomlott meg, Žerotin vezetésével kivált belőle egy mérsékelt szárny, mely passzív szemlélője akart maradni az eseményeknek. Ezek gyorsan követték egymást. A bécsi kormányzat 1617-ben egymás után adta ki rendeleteit Csehországban a kancellária és a felső királyi bíróságok hatáskörének megszilárdítására. Az év végén sor került Hrob templomának lerombolására, majd

¹⁵¹ 1611. szept. 13-i levél Bars megyéhez: Történelmi Tár 1891. 592. Vö. még Botka: Liphay Imre, 69—70. l.

1618 tavaszán Broumov templomának lefoglalására a katolikusok által. Az udvari „spanyol párt”, mely az 1617-es Oñate-szerződés óta Spanyolország teljes támogatásában bízott, Ferdinánd vezetésével elérkezettnek látta az időt a „kompozíciós” politika felszámolására és a leplezetlen erőszak alkalmazására.¹⁵² A pohár csordultig telt, 1618 májusában a defenesztrációval kezdetét vette a csehországi rendi felkelés. A bekövetkező események nagy próba felé állították a cseh, osztrák, magyar rendi konföderációkat.

A történelem 1618-ban a következő kérdés megoldását siettette: az osztrák Habsburgok hatalma és államrendszere vagy szétesik és helyébe lengyel mintájú nemesi államok lépnek, vagy a rendek lesznek kénytelenek visszavonulni, legalábbis az örökös tartományokban, valamint a „rebellis” Csehországban, és így azok az erők, melyek az egyenlőtlen fejlődés körülményei között működnek (a rendiség belegyökerezése a „második jobbágyság” talajába Cseh- és Magyarországon) maguktól segítik a Habsburg-centralizáció alapjainak lerakását. A kérdés eldöntésének iránya belülről adva volt, a rendiség-ellentmondásai a központi hatalomnak kedveztek. De mivel e rendek ellenállása európai bonyodalomhoz vezetett, a legfőbb szerepet azoknak a nemzetközi erőteényezőknél kellett játszaniuk, melyek a cseh, osztrák, magyar rendek mellett és ellen a harmincéves háború kezdeti szakaszában felléptek.

¹⁵² A. Wandruszka: Das Haus Habsburg. 1952. Wien. 137. l.

RÉSUMÉ

*Sur l'histoire des années de crise du régime des Habsbourg d'Autriche
[1606—1618]*

L'analyse présente se rattache aux résultats de nos études précédentes qui eurent pour but de définir la guerre de trente ans comme la résultante politique des changements économiques produits des origines du capitalisme d'Europe Occidentale, d'une part, et des tendances de l'évolution sociale de l'Europe Centrale et Orientale, marquées du terme du „deuxième servage”, d'autre part. Le déclenchement de cette guerre est déterminé par les tensions intérieures de l'empire des Habsbourg d'Autriche (y compris l'Allemagne) qui est devenu le foyer et le noeud des antagonismes politiques de l'Europe, arrangeant et alimentant les forces diverses, les parties belligérantes. Nous nous bornons à analyser l'Autriche, la Bohême et la Hongrie, dont les conditions à la veille de la guerre ont mis en pleine lumière le problème de la crise du régime des Habsbourg.

C'est l'inégalité de l'évolution sociale et politique des trois pays soumis immédiatement aux Habsbourg, qui forme notre thèse fondamentale. Il saute aux yeux la différence structurale entre les autres deux pays et les provinces autrichiennes qui ne suivaient pas la marche du renforcement du système de la corvée et du servage. Bien qu'elles n'aient pas évité le sort commun des sociétés d'Europe Centrale, la décadence économique (conséquence de la transplantation des grandes routes de commerce à l'Atlantique) — le nouveau type de la propriété foncière, la Gutsherrschaft, ne connaissait qu'un progrès lent, sans se servir de la main — d'oeuvre attachée à la glèbe, partant la puissance de la noblesse d'Autriche ne s'appuyait pas à d'importantes ressources matérielles qui lui auraient pu galvaniser les forces. Le pouvoir central des Habsbourg n'avait pas une opposition dangereuse de la part des États d'Autriche, dans lesquels les villes jouaient un rôle de plus en plus décroissant. Cependant, et la rétrogression de l'économie urbaine et le développement du régime agraire aboutissant à niveler les paysans sur le degré Untertan, ont contribué tous les deux à exacerber les luttes de classe, dont le point saillant était le soulèvement des paysans de 1595—97 en Haute-Autriche et Basse-Autriche. Ce n'était ce mouvement populaire — comme affirme L. Makkai — plutôt les lois du développement de cette société qui produisirent l'affaiblissement politique des classes dirigeantes d'Autriche, fait qui facilita les premières violentes tentatives du pouvoir central et de la restauration catholique (Ferdinand de Styrie). Une de ces lois, l'évolution inégale des provinces a favorisé les Habsbourg aux moments les plus critiques (p. e. en 1618—20).

Par opposition aux États d'Autriche, les États de Hongrie et ceux de la couronne de la Bohême étaient enracinés au sol de l'économie allodiale (plus en Hongrie, moins en Bohême), basée sur le servage, qui constitua leur force et leur faiblesse à la fois. Après la lutte d'indépendance de 1604—1606, par la paix de Vienne les États de Hongrie ont atteint une influence politique jamais vue, devenue le point de départ de la coopération des États voisins (hongrois, autrichiens, tchèques, moraves etc.) tendant à défendre leurs privilèges. Ce sont les événements des années de 1607—1608 qui ont cimenté une „confédération” antihabsbourguenne des États.

Les efforts d'asservissement des seigneurs en Hongrie amenèrent un énorme soulèvement des heiduques. Leur deuxième insurrection armée de 1607—1608 (la première était en 1604) a pris une importance internationale, en coïncidant avec l'isolation absolue des Habsbourg en Europe (la victoire des Provinces-Unies, la diplomatie active d'Oldenbarnevelt et des princes allemands protestants, l'hostilité de Henri IV, les menaces de la Porte, prête à utiliser les forces des heiduques etc.). Elle renferma le danger de l'ébranlement sérieux non seulement du régime féodal dans les pays des Habsbourg, mais celui aussi de la dynastie elle-même. Les féodaux et les Habsbourg ont reçu chacun un grand choc.

La seule solution pour la dynastie se présenta par substituer l'archiduc Mathias à Rodolphe et se rapprocher à cette fin des États les plus vigoureux, de ceux-ci de Hongrie. Un compromis pressé paraitra inévitable aussi aux ordres hongrois, pour pouvoir conserver et affermir leur condition sociale et défendre leurs intérêts. Tous ces buts furent atteints à la diète de Pressbourg de 1608, où la dynastie parvint à s'assurer la couronne de Hongrie (en dépit des heiduques, qui se voulaient élire un roi national) et en même temps les États de Hongrie réussirent à codifier définitivement „le servage perpétuel” des paysans. Quant aux heiduques, leurs adversaires ont tendu la voile selon le vent, pour mieux dire, ont enlevé le vent de la voile de ceux-ci: Mathias et les États de Hongrie et ceux d'Autriche engagèrent une partie de leurs troupes comme soldats dans la marche contre Rodolphe qui abdiqua aussitôt en faveur de son frère. L'autre partie fut employée par Gabriel Báthory qui, après avoir gagné leurs chefs, alla occuper le trône de Transylvanie.

C'est dans l'atmosphère de la peur d'une action populaire, qu'il s'est consolidé en 1608 le système interétatique des „confédérations” des États des pays dominés par les Habsbourg. La tempête apaisée, ce mécanisme commença à se diriger contre le pouvoir central, le nouveau gouvernement de Mathias qui, bon gré mal gré, fut réduit à faire une „politique de composition”. Les triomphes des États confédérés se sont suivis, l'un après l'autre: Resolutionskapitulation, donné pour les ordres autrichiens, la lettre de majesté, obtenue par les tchèques en 1609, la réunion de Linz de 1614, qui dévoila la politique turque de la cour de Vienne, comme le seul moyen d'extorquer du subside aux États. De même, les accords imposés à Mathias, après l'échec des interventions, entamées contre le nouveau prince de Transylvanie, Gabriel Bethlen, et contre la prépondérance des États (1615, 1617). Les forces „espagnolisantes” furent repoussées.

Mais l'apogée de la puissance des États confédérés dut être brève, leurs aspirations sociales favorisèrent automatiquement le pouvoir central qui n'eut qu'à profiter de la faiblesse de ses ennemis. La récatolisation des aristocrates de Hongrie, la terreur panique des mouvements populaires, l'affaiblissement des villes de Bohême et de Hongrie, créèrent une sorte de communauté d'intérêts entre les grands féodaux et la dynastie, en dépit de leur antagonisme prépondérant. C'est ce qui facilita une contre-offensive politique des Habsbourg, le „parti espagnol” à la tête, qui installa Ferdinand au trône de Bohême (1617). Les forces et les intérêts des États voisins étant inégaux et hétérogènes, leurs démarches ne purent pas être concertées. C'était la noblesse moyenne de Hongrie, qui constituait le facteur le plus ferme du camp des „confédérés”, qui jouissaient du soutien de la Transylvanie, des princes protestants d'Allemagne et en général des puissances antihabsbourgiennes. Ils étaient destinés à devenir leurs instruments dans le grand conflit à venir. C'étaient ces forces extérieures qui tranchèrent le noeud des antagonismes intérieurs de l'empire Habsbourg. Contribueront-elles à construire une „république nobiliaire” ou à déployer une centralisation dans le bassin du Danube? Voici la question qui se pose au commencement de l'insurrection de Bohême.

TARTALOM

Bevezetés	3
I. Az osztrák örökös tartományok belső viszonyai és a Habsburgok	5
II. A második hajdúfelkelés és a konföderációk létrejötte	14
III. A rendi konföderációk összeműködése	29
Résumé	45

